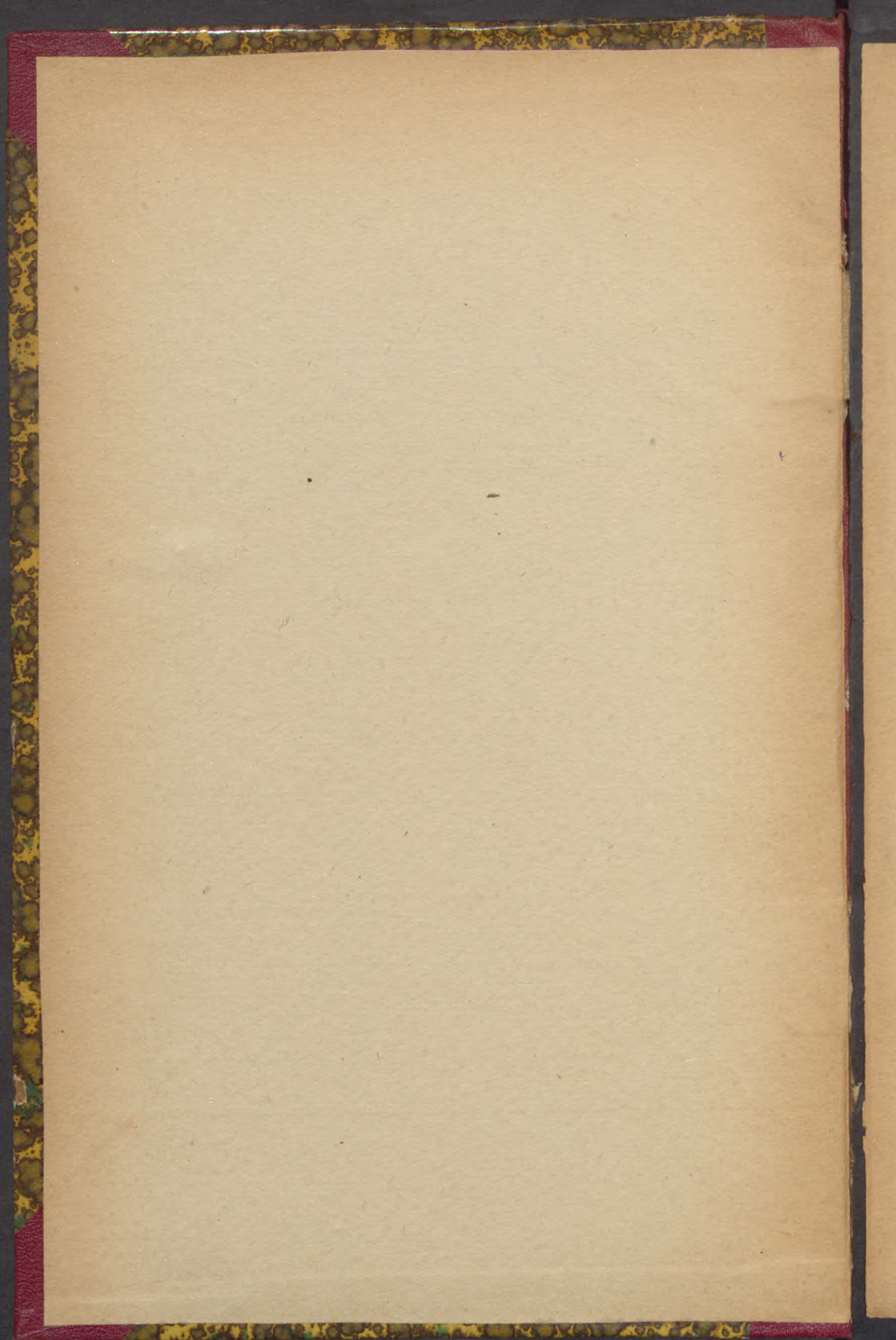
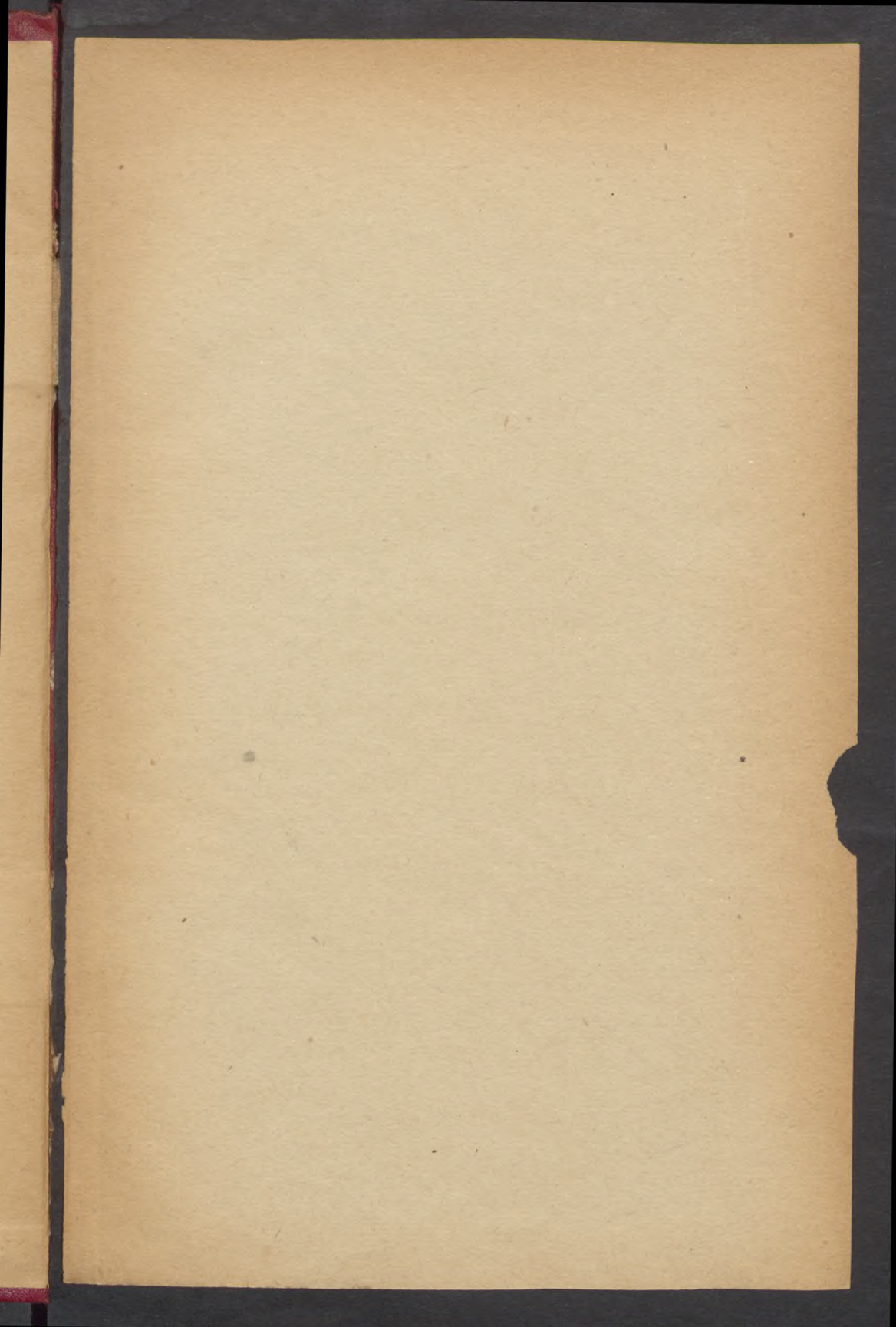

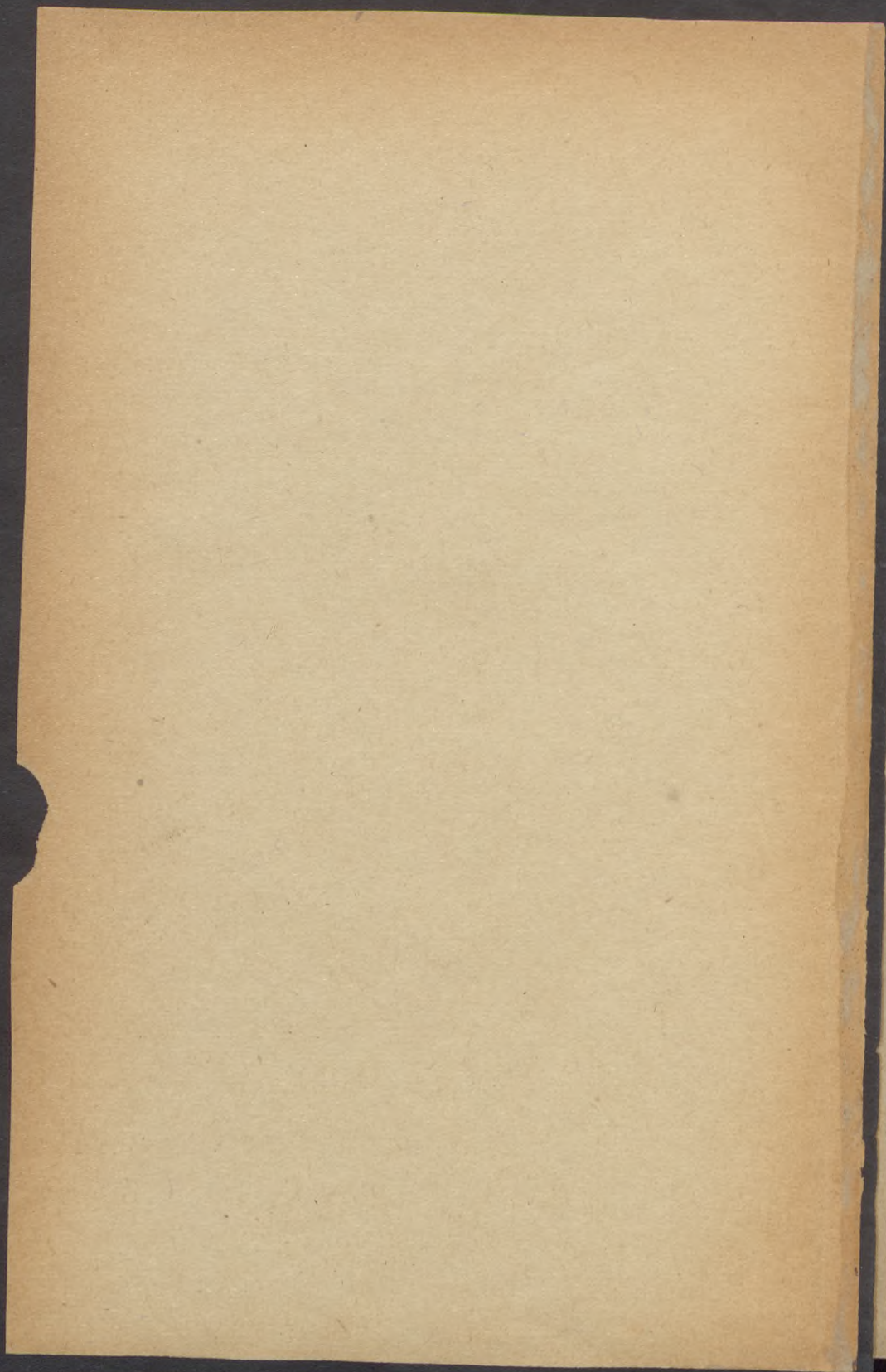
Miklós: Holland intervenció

N.M.

642.641

VIII.

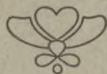
HOLLAND INTERVENCIÓ A MAGYAR PROTESTANTIZMUS ÉRDEKÉBEN.

(1674—1680.)

EGYHÁZTÖRTÉNELMI TANULMÁNY.
THEOL. MAGÁNTANÁRI DOLGOZAT.

IRTA:

MIKLÓS ÖDÖN.

PÁPA.
NYOMATOTT A FŐISKOLAI KÖNYVNYOMDÁBAN.
1918.

Ára 6 korona.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

115

HOLLAND INTERVENCIÓ A MAGYAR PROTESTANTIZMUS ÉRDEKÉBEN.

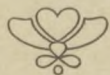
(1674—1680.)

EGYHÁZTÖRTÉNELMI TANULMÁNY.

THEOL. MAGÁNTANÁRI DOLGOZAT.

IRTA:

MIKLÓS ÖDÖN.

PÁPA.

NYOMATOTT A FŐISKOLAI KÖNYVNYOMDÁBAN.

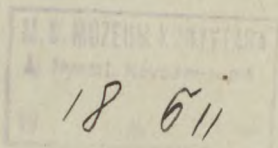
1918.

~~Thurs. 2.~~
~~73895~~

642.641

20 15

Előszó.

Négy éves utrecht-i tanulmányaim folyamán különös figyelmet fordítottam olyan ismeretlen könyv- és levéltári adatok összegyűjtésére, amik a magyar protestáns egyházi érintkezések történetét világítják meg. Kutatásaimat kiterjesztettem az összes tekintetbe jöhető holland állami, városi vagy egyházi könyv- és levéltárakra. Fáradozásaimnak meg is lett a kellő eredménye, mert ma már több kötetre terjedő kézirat-másolatnak vagyok birtokában, mit idővel kiadni, avagy fel dolgozni szándékozom.

Magától értetődőleg különösen érdekelték azok a lépések, miket a holland állam és egyház történelmünk egyik legszomorúbb korszakában tettek. Az idevonatkozó kutatásaim eredményét e munkában kapja az olvasó.

Munkám anyaga tehát túlnyomó részben általam felkutatott levéltári adat, míg némely helyen boldogult tanárom, dr. Thury Etele hátrahagyott, a gályarabokra vonatkozó, főleg svájci eredetű levélmásolatait is volt módomban felhasználni.

Ezek azonban magától értetődőleg tárgyamra vonatkozólag nem sokat tartalmaztak, hisz a tárgy természete követelte meg, hogy főleg hivatalos jellegű feljegyzésekre támaszkodjam, melyeket eddigi kutatások hiányában magamnak kellett előbb mintegy hét levéltárból felkutatni. Az itt közrebocsátott munkával egyidejűleg a holland történelmi társulat *Bijdragen en Mededeelingen*-jében (1919. évf.) jelennek meg az általam gyűjtött hivatalos jellegű adatok.

E munkám keretében, mint a cím is mutatja, csak a holland intervenciót tárgyalom, minek következtében másodrangú volt az a kérdés, vajjon hogyan történt a De Ruyter-féle kiszabadítás és mit csináltak a Hollandiába jött gályarabok. Teljesen eltekintve attól, hogy ez utóbbiról nem sokat tudunk, főbb vonásokban erre is kitértem, míg az előbbire

csak annyiban, amennyire itt szükséges volt. Hamel Bruyninx 1675-iki hosszú emlékiratát is csupán megemlítettem, de egyébként, mivel nagyobb részben a magyar protestáns lelkesek ártatlanságának bebizonyításával foglalkozik, figyelmen kívül hagytam. Remélhetőleg lesz még idővel alkalmam erre a kérdésre is visszatérni.

Ami munkamódszeremet illeti, megjegyezni kívánom, hogy nem csupán az adatok pontos összefűzésében, hanem a történeteket létrehozó és ebből kifolyólag a történelmet teremtő *erők és tényezők* feltárásában látom az egyháztörténetírás *igazi* célját. A történetírónak azonban ezen a ponton meg kell találnia a helyes középutat, vagyis igyekeznie kell arra, hogy ne hagyjon el semmit, mi lényeges, de ne is bánkódjék azon, ha netalán egy-két jelentéktelen adatot nem tud munkájába beilleszteni. Éppen ezért igyekeztem inkább történelmet, mint krónikát írni. E tekintetben azonban különösen nehéz volt a helyzetem, mert mint ismeretes, az ilyen egyház- és valláspolitikai jellegű intervenció a kálvinizmus nemzetközi támogatása elvén¹ alapszik, de szellemi törvényei még az egyháztörténelem terra incognitájához tartoznak.

Végezetül megjegyezni kívánom, hogy a holland állam intervencióját e korszakon belül az 1678-ik évvel lezártnak tekintettem, mert a természetes határkö, az 1681. évi XXV. t.-c., mint Hamel Bruyninx kézirati jelentéseiből meggyőződtem, az ő közreműködése nélkül jött létre. Annál inkább tehettem ezt, mert a későbbi holland intervenciókat illető előleges kutatásaim arra mutatnak, hogy annak terjedelme sokkal nagyobb, mint ahogy azt máig gondolni lehetett volna s ilyen módon e korszak az 1678., illetőleg 1680. évvel lezárható.

Utrecht, 1918 június.

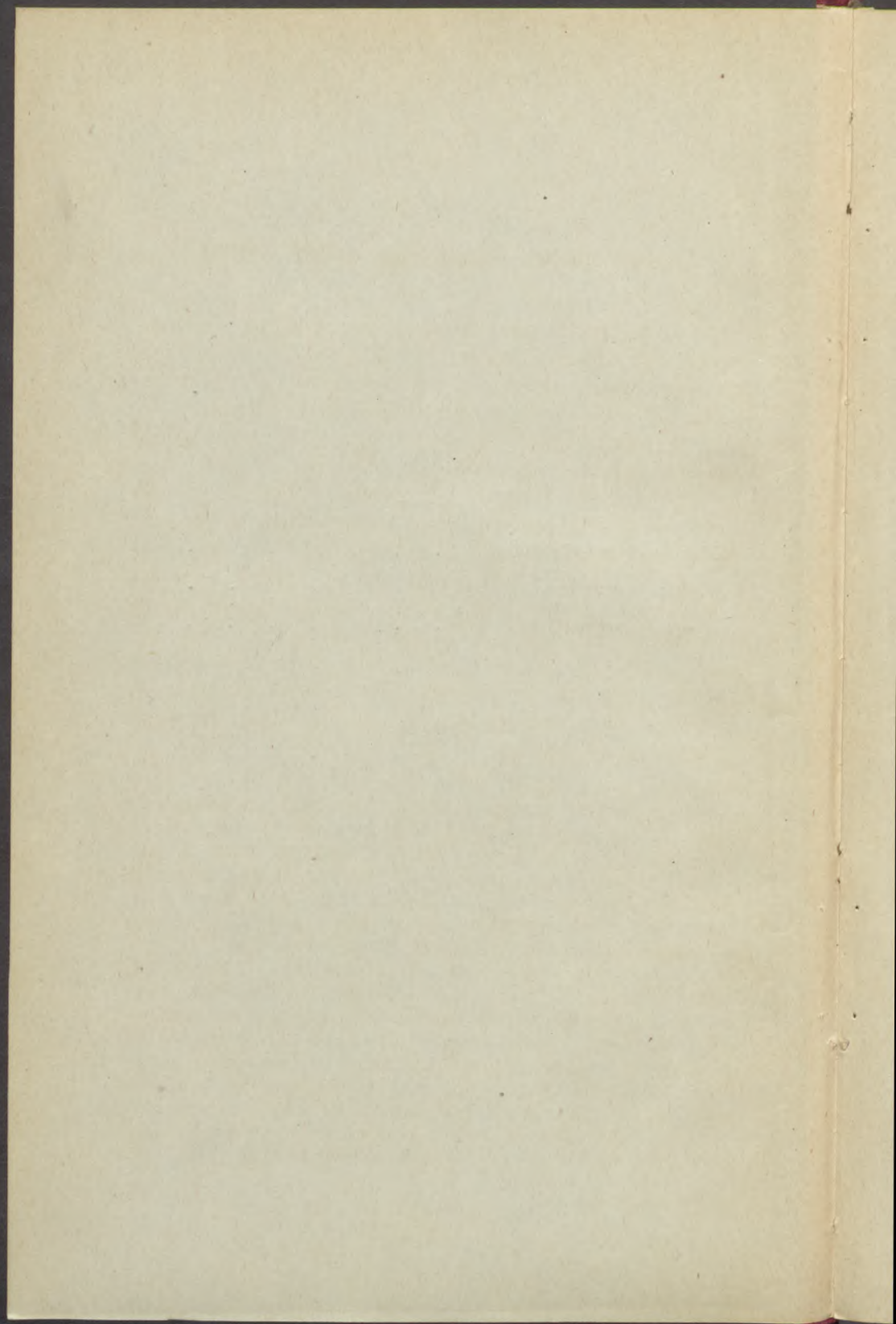
A szerző.

¹ Troeltsch, E.: Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen, 1912. 724. skk. 1.

TARTALOM.

	Oldal
Előzmények és előfeltételek	7
Az állam magatartása	14
Az egyház magatartása	52

Előzmények és előfeltételek. (1668—1674.)¹

Az európai politikai helyzetet, mely a magyar protestantizmus történetében különösen szomorú 1674. évet megelőzte, érdemes röviden áttekinteni, mert úgy látszik, mintha az háttással lett volna ezekre az ellenreformációi kísérletekre.

A westfáli béke biztosította ugyan a német corpus evangelicorumnak (melynek feje a szász választó volt), valamint Svédországnak azt a jogot, hogy az osztrák örökös tartományok protestánsai érdekében alkalomadtán fellépessen, ez azonban Magyarországra nem vonatkozott. A politikai viszonyok is teljesen megváltoztak azóta, valamint a valláspolitikai motívumok is a XVII. sz. második felében mindjobban háttérbe szorultak. Az a körülmény, hogy a protestáns hatalmak katolikus fejedelmekkel szövetségben viseltek háborút egymás ellen, megadta a katolikus szuveréneknek azt a lehetőséget, hogy birodalmukban az ellenreformáció munkáját zavartalanul végezhatték.

¹ A felettebb gazdag irodalomból felemlítem a következőket: *Immich, M.* Geschichte des europäischen Staatensystems von 1660 bis 1789. (München u. Berlin, 1905.) (*Below's Handbuch d. mitt. u. neu. Gesch.*), *Gosses, J. H. és Japikse, N.* Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland. ('s Gravenh. 1916—18.), *Muller P. L.* Nederlands eerste betrekkingen met Oostenrijk, toegelicht uit de correspondentie der keizerlijke gezanten te 's Gravenhage, 1658—78. (Verh. d. kon. Akad. van Wetensch. Afd. Letterkunde Dl. V.) (Amsterdam, 1870.) *Preuss, G. Fr.* Wilhelm III. von England, Bd. I. (Breslau, 1904.) *Gaedeke, A.* Die Politik Oesterreichs in der spanischen Erbfolgefrage. Bd. I—II. (Leipzig, 1876—77.) *Hora Siccama, F. H.* Schets van de diplomatieke betrekkingen tusschen Nederland en Brandenburg 1596—1678. (Utrecht, 1867. Diss.) *Obál, B.* Die Religionspolitik in Ungarn nach dem westfälischen Frieden während der Regierung Leopold I. (1670-ig.) Halle, 1910 *Rácz, K.* A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. I. köt. (3. kiad.) Lugos, 1909. II. köt. (2. kiad.) Lugos, 1889.

Tulajdonképpen azt lehetett volna remélni, hogy a katolikus, vagy protestáns fejedelmek vallásügyekben tekintettel lesznek szövetségeseikre és mégis az a tény, hogy a szövetségi jó viszonyt a vallásügyre vonatkozó diplomáciai eszmecserék gyakran megzavarták. Ezzel azonban jórészen be is érték, a vallásügyi kérdéseknek nincs többé lényeges hatásuk. Ez időtől fogva a politikai, személyi vagy kereskedelmi érdekek mellett háttérbe szorultak és a protestánsok vagy katolikusok majd mindenütt saját erejükre támaszkodhattak csak; ahol ez nem volt elégséges, ott nem volt segítség. Ehhez járult még az a nem kicsinylendő körülmény is, hogy az ezideig erős protestáns hatalmak (Svédország, Dánia) nagyon elgyengültek.

A bennünket foglalkoztató korszakot különben majdnem kizárólag a spanyol örökösödés kérdése uralta. A növekvő kereskedelmi érdek a másik kérdés, mely ennek az időköznek annyira sajátos képet kölcsönöz. Ha még ehhez, mint említettük, hozzávesszük a protestáns hatalmak gyenge voltát, valamint azok szövetségi viszonyait, úgy megkapjuk azokat a feltételeket, amelyek az ellenreformáció munkáját különböző országokban elősegítették.

Ez időszak előterében a bevégzett francia-spanyol háború s annak XIV. Lajosra kedvezőtlen eredménye áll, mit az főleg Németalföldnek, a régi szövetségesnek köszönhetett, mely röviddel a békekötés előtt a hármasszövetséget (Angol-, Svédország, Németalföld, 1668) létrehozta és amely védelmi szövetség éppen Franciaország expansiv politikája ellen irányult. A kis köztársaság eme politikai győzelme XIV. Lajos önértetét a legmélyebben sértette, kiben azonkívül az a tévhit is gyökeret vert, hogy a szövetségesek a spanyol örökösödés ügyében is megegyeztek.¹ Egyébként is belátta, hogyha a spanyol Németalföldet végérvényesen el akarja foglalni, a holland köztársaságot kell előbb elnyomnia.

Az első feladata volt tehát a hármasszövetség szétrobantása, hol vallási szempontokkal is találkozunk. Az angol király, II. Károly, nevezetesen katolikus és abszolút uralkodó

¹ Preuss, i. m. 234—239. l.

akart lenni, valamint az anglikán egyházat is katholizálni, mely célokat XIV. Lajos segítségével remélte elérni. Minden nagyobb fáradság nélkül sikerült XIV. Lajosnak II. Károllyal egy kizárólag Németalföld ellen irányuló szövetséget kötni (Dover, 1670) és ezzel a hármas szövetséget megbontani. Svédország, mely az egész ügyben a súlyosan eladósodott Spanyolország terhére pénzbeli támogatást élvezett, kezdetől fogva nem igen gondolt szövetségesi kötelezettségeinek teljesítésére.

Egyébként az egész Németalföldön az osztrák diplomata, Lisola, látszott csak megérteni, hogy mi készül. Ennek alapján azt a javaslatot tette 1671-ben I. Lipótnak (valamivel korábban a holland államférfi, De Wit-tel egyetértésben is tett hasonló kísérletet), hogy Ausztria kössön szövetséget Németalfölddel, mire egyebek között azt a jellemző feleletet kapta, hogy „mivel Isten elvégezte, hogy sok súlyos bűneik miatt végre megbűnhődjenek a hollandok, nagyon veszélyes dolog azoknak, kik az Urat gyűlölik, segítséget nyújtani”.¹ Mivel pedig még 1668-ból a spanyol örökösödés kérdésében volt egy szerződése XIV. Lajossal, elhatározta Lipót, hogy semleges marad. Itt is fellép tehát egyebek között egy valószínű szempont, mely Németalföld végzetét megpecsételte.

Emez erősen szembetűnő tény mellett ott van az a — véleményünk szerint — másik szerencsétlen körülmény, hogy a protestáns Brandenburgnak 1669 óta szintén volt egy szerződése Franciaországgal. Ez ugyan nem volt messzemenő, csupán a spanyol örökösödés kérdésére vonatkozott, de XIV. Lajos mégis azt remélte, hogy ennek alapján megnyeri Németalföld ellen irányuló terveit illetőleg a leghatalmasabb protestáns herceg támogatását, vagy legalább is a maga számára annak részéről a semlegességet biztosítja. Hosszú diplomáciai tárgyalások után — minekutána a nagy választó belelátott XIV. Lajos igazi terveibe és mérlegelte Németalföld romlásának következményeit — ellenkező eredményt ért el ugyan (némi vallási szempontok is közbejátszottak a református fejedelemtől) és Frigyes Vilmos — itt is hosszú tár-

¹ Muller, i. m. 21. l.

gyalás után — Németalfölddel kötött védelmi szövetséget (1672 május 6), de már késő volt. XIV. Lajos már egy hónappal előbb megüzente a háborút Németalföldnek, Anglia pedig még korábban megcselekedte ezt. Németalföld — Brandenburg jóakarátú semlegességétől eltekintve — teljesen elszigetelten állt.

Egyéb politikai körülmények is megnehezítették a helyzetet. Teljesen eltekintve attól, hogy Anglia immár azonosította magát a francia politikával és Svédország jó pénzért szintén francia érdekeket szolgált, volt elég gondjuk a német választóknak is I. Lipót politikáját illetően. A katolikus bajor választónak szintén volt egy szerződése Franciaországgal 1670-ből, amellett I. Lipót határozott ellensége. Ezzel szemben a szász választó, a corpus evangelicorum feje, I. Lipót feltétlen híve. Brandenburg a maga részéről szövetséget akart kötni Lipóttal és tett is különböző kísérleteket. Ám ugyanakkor, midőn Frigyes Vilmos még Németalföld megmentésére irányuló tárgyalásokat folytatott Lipóttal — tehát egy vallásügyi intervencióra alkalmatlan időben — a „lázadók üldözése“ jelszó alatt az ellenreformáció munkája Magyarországon igen jó kilátásokkal megkezdődött.

Északon is megrosszabbodott a helyzet, mert Svédország, a westfáli béke kezese, elhatározta, hogy kedvező alkalom esetén megtámadja Brandenburgot és e célból 1672-ben (ápr. 14) szövetséget kötött Franciaországgal. Itt különben XIV. Lajos hibát követett el, mert beleegyezett Svédország ama feltételébe, hogy Dániát minden körülmények között mellőzni kell, természetesen a svéd érdekek miatt. Valláspolitikai szempontból 1672 közepén tehát az volt a helyzet, hogy Franciaországnak és Angliának bizonyos titkos meg egyezései voltak a saját ellenreformációi terveik végrehajtására, a többi protestáns államok megoszlottak, I. Lipót magatartása bizonytalan volt, a németalföldi köztársaság elbukott — vajjon ki zavarhatta volna innen a jezsuiták munkáját Magyarországon?

A mi helyzetünk eléggé ismeretes. A Wesselényi-féle összeesküvés után az volt a felfogás Bécsben, hogy a magyarok a politikai önállóságot illető jogaikat eljátszották,

ennélfogva az országot osztrák örökös tartománynak kell tekinteni. Ezen az alapon a politikai életben az abszolutizmus, az egyháziban az ellenreformáció munkájának végrehajtására most igen kedvező volt a helyzet, annál is inkább, mert a Wesselényi-féle összeesküvés után a nemzet ellenálló ereje is megbénult. Magától értetődött, hogy Bécs a magyar klérus odaadó támogatása mellett felhasználta az alkalmat, mindkét irányban elindulni; 1672 folyamán már teljes erővel folyt is a munka.

A bécsi brandenburgi követnek, Neumannnak ösztönzésére tett a nagy választó ugyan egy kísérletet a magyar protestánsok érdekében szót emelni. A politikai helyzet — mint említettük — azonban nagyon kedvezőtlen volt (Brandenburg szövetségi tárgyalásai!) és Frigyes Vilmos 1672 május 24-iki levelére hideg, majdnem visszautasító választ kapott a császártól (jul. 13). Az ezzel körülbelül egy időben beérkező kérése a német corpus evangelicorumnak, mint egy nagyon enyhe kísérlet, szintén eredménytelen maradt.¹ Az eddig ismeretes források szerint nem is történt a külföld részéről semmiféle más közbelépés 1674-ig, aminek oka szintén a politikai helyzetben keresendő.

XIV. Lajos 1672 folyamán majdnem teljesen végzett Németalfölddel, melynek csak kis része, jöllehet gazdaságilag a legjelentékenyebb, maradt sértetlenül vissza, de ez is fenyegetve volt. Egész Európa nyugtalan lett emiatt s Frigyes Vilmos is ért el végre némi eredményt Bécsben. Lipót részben aggodalommal eltelve a feltörekvő Brandenburg iránt, végre is szövetséget kötött ezzel (1672 jun.), valamint Németalfölddel (dec.), teljes erővel azonban háborút viselni nem szándékozott. A közös katonai fellépés egyetlen eredménye csak a francia csapatoknak Németalföldről való elvonása volt, minek következtében azonban Brandenburg került nehéz helyzetbe és külön békét kötni kényszerült (Vossemer. 1673 jun.). Két hónappal később 35 prot. lelkészt idéztek Pozsonyba a rendkívüli törvényszék elé. Brandenburg visszalépése által

¹ Krauske, O. Der grosse Kurfürst und die protestantischen Ungarn. Sybel's Historische Zeitschrift. N. F. Bd. 22. (1887.) 464—96. k.

egyébként 1673 közepén az európai politikai helyzet teljesen attól függött, vajjon Lipót, Németalföld egyetlen szövetségese, minő álláspontot foglal el a megváltozott viszonyokkal szemben.

A magyar ellenreformáció munkájának döntő pillanatában tehát az európai helyzet Lipóttól függvén, erőteljes külföldi közbelépésre a magyar protestánsok érdekében nem lehetett számítani.

Lipót, részben a német rendek által is kényszerítve, folytatta ugyan a háborút, de erőteljes katonai operációkra megint nem törekedett. Montecuccoli 1673 folyamán kénytelen volt lemondani s helyét a teljesen hasznavehetetlen Bournouwillenek átengedni. Az év egyetlen eredménye a nagy koalíció létrejötte (1673 aug.) volt, melyben Ausztria, Lotharingia, Spanyolország és Németalföld léptek szövetségre, melyben a két utóbb a hadviselés pénzbeli támogatására (subsídio) is kötelezte magát. XIV. Lajos ugyan most már teljesen kiűrtette Németalföldet, ehelyett azonban elég jó eredménnyel támadta meg Spanyolországot. Mikor az év vége felé Bournouville a Rajna mögé minden ok nélkül visszavonult és Orániai Vilmos, a németalföldi helytartó e miatt bosszankodva hazatérni szándékozott, belátták a holland Rendek, hogy nekik tulajdonképpen nem sok érdekük van már a hadviselésben, mégis annak jelentékeny pénzügyi terhét kell viselniök. *A koalíció kebelén belül ezáltal Németalföld tekintélye megnövekedett.*

A következő év politikai eseményei így alakultak: II. Károly az angol parlament befolyása alatt (mely a királyt valáláspolitikailag gyanusnak találta) Németalfölddel egy, ez utóbbira kedvező békét kötni kényszerült (Westminster, 1674 febr.), amivel szemben Franciaország megújította Svédországgal a szövetséget (1674 ápr.). Brandenburg és Dánia, valamint nem sokkal előbb néhány kisebb német fejedelem hosszas tárgyalások után szintén beléptek a nagy koalícióba.

Az időtájt tehát, mikor a pozsonyi rendkívüli törvényszék a protestáns lelkészek jelentékeny részét megidézte, az európai politikai helyzet tökéletesen átalakulni készült. Svédországtól eltekintve, mely már megbánta Franciaországgal

kötött szövetségét és még mindig semleges volt, a császárnak a háború folytatásához nagy szüksége volt protestáns szövetségescire. Angolország szabad volt végre, Németalföld hatalma pedig megnövekedett. Lisola, akinek álma éppen ennek a koalíciónak létrehozása volt, kezdett elhidegülni saját eszméje iránt, mert úgy találta, hogy ez a „katholikus ügy“-re nagy veszélyt rejt magában.¹ *Ha valaha, úgy 1674 közepén különösen kedvező volt a helyzet a külhatalmaknak a magyar protestánsok érdekében fellépni.*

¹ Muller, i. m. 95. l.

Az állam magatartása.

Az I. Lipót által az 1670-es évek táján a pozsonyi rendkívüli törvényszék működésével széles alapon megindított ellenreformációi kísérletekről sajátságos módon csak későn érkeztek hírek Hollandiába. Ennek talán legfőbb oka azokban a nehéz körülményekben található, melyek a magyar diákoknak is jórészt lehetetlenné tették szokásos külföldi tanulmányaikat Hollandiában folytatni. Míg az 1670-et megelőző öt évben (1665—70) körülbelül 140 magyar nevet lehet találni a négy egyetem anyakönyveiben, addig az ezt az időszakot követő négy évben (1671—75) csak mintegy húszra akadunk, amiből egy jelentékeny rész 1671-re esik, egy másik rész pedig a határokon belül csak egyetemet változtatott. Mivel pedig e diákok nemcsak hírközvetítők voltak, de igen sok esetben leveleket is szoktak vinni régi hallgatóiktól a holland tanároknak — világos, hogy elmaradásuk a magyar viszonyokról való tájékozódást felettébb megnehezítette. Ha e körülmény mellett még tekintetbe vesszük azt is, hogy a háború következtében nem csupán a tengerentúli, de a szárazföldi kereskedelem is nagy mértékben szenvedett, úgy megkapjuk azokat a tényezőket, melyek a pontos hírek közvetítését különösen nehézé tették. Hogy a dolog csakugyan így áll, látni fogjuk abból, hogy a megérkező leveleket az illetékes egyházi körök akár nyomtatás, akár egyéb úton rögtön értékesítették.

1. A legelső kimutatható hirt, mely a magyar vallásüldözésekről szólt, a bécsi holland követnek, Hamel Bruyninx Gerardnak az a levele foglalta magában, melyet az a dél-hollandi zsinathoz 1674 első felében írt s ahová az már július hó előtt meg is érkezett.¹ Szemmelláthatólag csak általános

¹ Knuttel, W. P. C. Acta der particuliere synoden van Zuid-holland. 1621—1700. (Hága, 1908—1916.) V. köt. (1673—86.) (Rijks-geschiedkundige publicaties, kl. S. 15.) 55. l.

vonásokban értesítette a zsinatot arról a nagy megpróbáltatásról, mely a magyar református egyházaknak lett osztályrésze, egyben kérte azt, rendelje el, hogy a gyülekezetek imádkozzanak értük, gyűjtsenek számukra pénzsegélyt, végezettel, hogy a zsinat eszközöljön ki számára megbízatást a Rendeknél, érdekükben a császárnál közbenjárni. A zsinat sem a pénzsegélyre, sem a megbízatás kieszközlésére vonatkozó kérelmet nem teljesítette, még pedig az utóbbit hihetőleg azért nem, mert nem bízott az eredményben. Ilyen kérelem ugyanis valami új dolog lett volna a zsinati ügyvitelben, bár szokásban volt, hogy a dél- és az északhollandi zsinati deputátusok évente többször is tárgyaltak a raadpensionarisszal¹ azokról az ügyekről, melyek a körzetükbe s egyúttal a Holland és Westfriesland rendjeinek fenhatósága alá tartozó egyházaknak állami viszonyait illették, vagy ha valamely egyházi ügyben állami közbelépést kellett igénybe venni. Másrészről azonban elég tapasztalattal rendelkezett már a hágai deputátusok testülete, hogy a raadpensionaris, bármily nemes erkölcsi vagy vallási elvet lett volna is hivatva szolgálni az a kérelem vagy javaslat, melynek politikai jelentősége is van, nem volt hajlandó ennek mindig eleget tenni.² Az az átmeneti állapot pedig, melyben nemcsak az egyházak, hanem Németalföld kül- és belpolitikai élete volt, azok a megrázkódtatások, melyen úgy az állam, mint az egyház ezidőtájt keresztül ment, különösen ami a lelkészek közelmúlt politikai állásfoglalását illette, nem lehetett alkalmas arra, legalább is a zsinat előtt, hogy ilyen nagyjelentőségű dolgot kezdeményezzenek. Hiszen — eltekintve attól, hogy Hamel Bruyninx közlése nagyon homályos volt — alapjában arról volt szó, hogy az egyik szövetséges beleavatkozzék a másiknak belügyeibe.

Hamel Bruyninx nem is várta be a döntést, hanem

¹ A raadpensionaris a Rendi gyűlések vezetője (de nem elnöke) volt, kezelte a kül-, bel- és pénzügyeket. *Fruin, R. Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der republiek. Uitg. d. H. T. Colenbrander. Hága, 1901.* (Itt emlitem meg, hogy a Szövetséges Rendekeet nagy R-rel, míg a tartományi rendekeet kis r-rel írom, hogy a különbség élesebben kitűnjék.) — ² *Knuttel, i. m. passim.*

jul. 5-én megismertette¹ a helyzetet a griffierrel,² Fagel Henrikkel. Nemcsak a zsinathoz írott levelében, de itt is kitűnik, hogy az ügy szokatlanságát különösen érezte. Talán éppen ebből magyarázható meg az az „in medias res” hangulat, mely az egész levelet áthatja s melynek következtében inkább a tényállást, mint annak okait vázolja. Elmondja, hogy a magyar református és evangélikus lelkészek közül „néhány százat” minekutána a törvényszéki vizsgálatot Pozsonyban kiállották és hithagyásra semmiképpen hajlandók nem voltak, végül is tömlöcbe vetettek. Megtiltották egyben, hogy valaki hozzájuk menjen vagy velük beszéljen, minek következtében a Krisztusnak nyája a gyülekezetek, lelki pásztor nélkül pusztulásnak indulnak. Ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy a lázadók szaporodnak, mi még veszedelmes helyzetet teremthet Magyarországon. Arról, hogy a lelkészeket mivel vádolják, nem emlékezik meg, valószínűleg azért, mert eleitől fogva nem hitt abban.

A szövetséges Rendekek titkos gyűlése ugyanazon hó 20-án tárgyalta az ügyet.³ Ha e bizottságnak⁴ későbbi magatartását szem előtt tartjuk, mindenesetre csodálkozni kell azon, hogy rögtöni közbelépésre szánta el magát, de mint az imént láttuk, ennek oka a kedvező politikai helyzet volt. Határozzák, hogy nemcsak Hamel Bruyninxot, hanem a másik rendkívüli követet, Heemskerket is megbízzák, hogy úgy a császárnál, mint az udvarban befolyásos egyéb személyiségeknél tegyenek meg mindent, hogy a császár a magyar református Egyház, különösen annak lelkészei iránt könyörületre induljon. Végezetül, hogy a dolgokat úgy irányítsák, hogy a református egyházak, valamint azok lelkészei az üldözésektől megmentve a végleges nyugalmat visszanyerjék. Az egész rendeletben

¹ Hamel Bruyninx jelentése 1674 jul. 5. — ² A griffier vezette a Rendi gyűlések jegyzőkönyvét, a követek leveleit leggyakrabban hozzá intézték, mikre a Rendekek megbízásából válaszolt, mint ilyen tehát a Rendekek titkárnak tekinthető, *Th. van Riemsdyk*. De Griffie van Hare Hoog Mogenden. Hága, 1885. 9—32. l. *Fruin*, i. m. 181—2. — ³ Rendi gyűlések jegyzőkönyve 1674 jul. 20. — ⁴ Ellentétben a nyílt ülésekkel, melyeken az összes Rendekek megjelentek, ezeken csak 4—5 tag lehetett jelen.

különösen feltűnő az, hogy az *csak* református lelkészeket és gyülekezeteket emleget, — ugyanaz a jelenség, mely I. Lipót egyik Frigyes Vilmoshoz írott levelében is megnyilvánul, — ellentétben azzal az elvvel, melyet Hamel Bruyninx képvisel. E határozat főjelentősége azonban az, hogy a két holland követ az intervenció ügyének lebonyolítására korlátlan teljes hatalmat nyer.

A politikai helyzetet tekintve aligha lett volna most már Hamel Bruyninxnak más dolga, mint az intervenciót az egész vonalon megkezdeni. Erre a diplomáciai munkára azonban, mely energikus föllépést követelt volna meg, Hamel Bruyninx nem volt alkalmas.¹ Sokkal becsületesebb, sokkal alaposabb diplomata volt ő, hogysem értett volna a helyzet kihasználásához. Annak a politikai iskolának volt ő ügylátszik hűséges tanítványa, mely Németalföld egész politikai életét De Wit meggyilkolása után uralta s olyan passzívva tette s melynek elvét Fagel, a raadpensionaris, „ha a helyzet kényszerít“ alakjában olyan világosan juttatta kifejezésre. Az intervenció egész folyamán tapasztalni lehet ezt a jelenséget, melyet csak itt-ott szakít meg egy-egy energikus mozdulat, annak jeléül, hogy ahhoz is értenek.

A brandenburgi 1672-iki eljárást véve mintául, közli Hamel Bruyninx szeptember 2-án,² hogy tettek ugyan némi lépéseket, de mégis célszerűbbnek tartanak, ha a Rendekek a

¹ Hamel Bruyninx Gerard rövid és hiányos életrajza *Van der Aa, A. J. Biographisch woordenboek der Nederlanden*. (Haarlem, 1852—78.) II. köt. 473. l. Született Heusdenben, Voetius gyülekezetében, 1616-ban. Egyetemi tanulmányait ügylátszik csak Leidenben végezte, hol jogot tanult (1638). Előbb Hertogenbosch schepen-je, 1669 óta pedig a holland Rendekek követe volt Bécsben, eredetileg residens, 1676 óta azonban rendkívüli envoye címmel. Mint Németalföld első állandó követe Bécsben, haláláig (1693) ott működött. Egész életében hűen támogatta a magyar protestantizmus érdekeit. Fia, Hamel Bruyninx J. J., ki egyébként a II. Rákóczi-féle szabadságharcból ismeretes, 1700 óta, mint atyja utóda Bécsben, folytatta e munkát. Családi nevüket a magyar irodalomban olykor tévesen csak Bruyninxnak írják. V. ö. még: *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae* (Hága, 1675) c. 294.; *Resolutum van de Heeren Staten van Holland en de Westfriesland* (1669 óta) (S. I. et a.). — ² 1674 szept. 2. jel.

császárnak levelet írának, egyben őket is felhívnák közreműködésre. A dániai és brandenburgi követtel (t. i. a nevesebb szövetséges hatalmak képviselőivel) is tárgyaltak erről az ügyről s mivel az utóbbinak volt is már idevonatkozó utasítása, úgy legjobbnak tartják, hogy együttesen lépnek fel és adják át uraik leveleit. Ez okból a Rendekek levelének nem „abszoltnak” kell lenni, azaz más szóval csatlakozni kell a szövegben is a többi szövetséges fellépéséhez. Ezáltal reménylik, hogy eredményt érnek el. A Rendekek szeptember 18-án magukává is tették ezt az álláspontot, elhatározták, hogy levelet küldenek a császárnak, melyet a szövetségesek követei uraik leveleivel együttesen adnak át.¹

Ennek a tervnek kétségtelenül megvolt az a jó oldala, hogy ilyenmű fellépés egyetlen izolált szövetséges politikai érdekeinek sem ártott, másrésről azonban az volt a hátránya, hogy Brandenburg és Dánia közbelépésére várni kellett, mi magában véve meglehetősen bizonytalan volt. Maga Hamel Bruyninx is megemlíti szeptember 2-iki levelében, hogy a dán követnek semmi utasítása nem volt, a brandenburgi követhez pedig urának, Frigyes Vilmosnak, a császárhoz írott levele akkor még nem érkezett meg. A következőkből kiderül, hogy ez a számítás teljesen kudarcot is vallott.

Október 11-én közli² H. B. a Griffier-rel, hogy a Rendekeknek úgy a császárhoz írott levelét, mint az utasítást az intervenció munkájának folytatására megkapták. A levelet azonban nem adták át, hanem várnak, míg a dán király és a porosz választó levele beérkezik, amely utóbbiért még egyszer irt a brandenburgi követ. Beszéltek azonban a császár tanácsosaival, egyebek között gróf Montecuccolival, kik tagadták, hogy a vallásüldözés a császár akarata volna. Sőt egyáltalán semmit sem tudnak a dologról, ha pedig netalán az igaz lenne, úgy azért kizárólag a római katolikus klerus felelős. Erre azonban ők kijelentették, hogy a válasszal nem elégsznek meg, mert a császár tudta nélkül nem szabadna a klérusnak ilyen vallásüldözést megengedni, hanem arra kérik őket, hogy azt a beszélgetést közöljék a császárral is.

¹ Rend. gyűl. jkv. 1674 szept. 18. (titkos). — ² 1674 okt. 11. jel.

Bíznak benne, hogy a császár meg fogja torolni ezt. Montecuccoli meg is ígérte, hogy kérésüknek eleget tesz. A Rendekek október 26-án tartott, ugyancsak titkos ülésükön, a követek jelentését minden további határozat nélkül tudomásul vették.¹

A várakozás jelszavával zárult le tehát az intervenció első fejezete. Meg lehet állapítani, hogy ez az 1674-iki intervenció minden eredmény nélkül végződött, kivéve azt, hogy *a Holland Rendekek az intervenció gondolatát magukévá tették*. Hamel Bruyninxnek az intervencióra vonatkozó működésében most nagyobb szünet állt be. A következő (1675) év szeptember 22-ikéig nem ír egy szót sem erről az ügyről. Akkor is csak annyiban említi meg a kísérleteket, hogy a Rendekek levelét egyáltalán nem adták át, mert az azzal végződött, hogy a Rendekek a császártól ártatlanok részére kérnek kegyelmet, lázadók ügyébe azonban nem óhajtanak beleavatkozni. Minekutána a tanácsosok kijelentették, hogy lázadókról van szó, elhatározta, hogy először a magyar lelkészek ártatlanságát fogja bebizonyítani.² Ezáltal azonban a pozsonyi rendkívüli törvényszék hosszabb időre szabad kezet nyert és míg Hamel Bruyninx bizonyítékok gyűjtésével foglalkozott, a dolog már rég elintézését nyert. A becsületes Hamel Bruyninx-től alapjában nagy diplomáciai tévedés volt ez, ami azonban nem jelenti, hogy más okok itt nem működtek közre. Brandenburgot és Dániát nem említi többé. A dániai fellépés története (ha ugyan volt ilyen) teljesen homályos, Krauske viszont nem tud ez időből egy brandenburgi intervencióról.³

¹ Rend. gyűl. jkv. 1674 okt. 26. (titkos). — ² V. ö. 1675 szept. 22. és okt. 27-iki jelentését. Közölve *Sprenger Van Eyk*, J. P. *De martelaars der protestantsche kerken von Hongarije in de zeventiende eeuw*. (Dordrecht 1845.) Melléklet LV—LXVII. 1. *Brandt G.* *Het leven en bedrijf van den Heere Michiel de Ruyter*. (Amsterdam 1687) 934—940. o. továbbá *Dr. Thury E.* *Adatok a magyar prot. gályarab-lelkészek történetéhez*. Budapest, 1912. (Különlenyomat a Történelmi Tár 1909—12-iki évfolyamából) 135—140. l., hol csak az okt. 27-iki jelentés van német fordításban közölve. — ³ *Krauske*, i. h. A berlini porosz kir. titkos levéltár levéllileg közölte velem, hogy Neumann a nagy választó bécsi követe 1674 jun. 16-án meghalt, viszont von Crockow küldetése ugyanazon évben, repertoriumuk tanúsága szerint, a magyar prot. ügyére nem vonatkozott.

Valószínűleg sem egyik, sem másik nem történt meg és a Holland intervenció teljesen elszigetelten maradt.

A dolgok további folyamata Németalföld magatartását illetőleg különösen érdekes. Már 1674 második felében tűntek fel bizonyos politikai nehézségek a szövetségesek között. A holland kereskedelem a kétéves háború nyomása alatt nagyon szenvedett és a szükséges állami bevételeket nehezen sikerült előteremteni. A pénzbeli támogatás kötelezettségének rendesen eleget tenni szintén nem volt lehetséges, miért is az angol és a svéd békeközvetítés felajánlását szívesen vette a közvélemény. A császár, kinek érdeke a háború folytatása volt, nem volt emiatt szövetségesével túlságosan megelégedve.¹ Egy eset elég fényt vet arra, hogy miként gondolkozott valláspolitikai magatartása miatt Hollandiáról. Az 1674. év vége felé vetődött fel az a kérdés, vajjon minő álláspontot foglalna el a császár, ha Németalföld a német birodalomba felvételét kérné. A hágai császári követ, Kramprich, egyebek között azt veti ellen, urához írott levelében, hogy „Németalföld szavazatával és tekintélyével a protestánsok terveit a katolikus párt ellen elősegítené“, mely körülmény nagy meggondolást igényel. Muller² a hideg császári válasz alapján abban a véleményben van, hogy Lipót sem bízott a dologban, mi igaz is lehet, éppúgy, mint az a feltevés, hogy a császár itt ellenreformációi terveire, úgy a Német birodalomban, mint Magyarországon gondolt és ezért Kramprich ellenvetését helyesnek találta.

2. Az 1675. év elején végre is határozottabb hírek érkeztek a magyar vallásüldözésekről Hollandiába. Az utrechti egyháztanács ülésén, február 8-án közli Leusden János, az ottani egyetemen a héber nyelv tanára, hogy neki igen szomorú értesülései vannak Magyarországról.³ Az összes református templomokat lefoglalták, a lelkészeket elűzték vagy börtönbe vetették, míg a lutheránus lelkészekért a svéd követ közbenjárt. Az egyháztanács rögtön megbízta Leusdent, mint presbytert és a „direktorok“-at,⁴ hogy közöljék az ügyet

¹ Muller, i. m. 96., 99–101. l. — ² I. m. 100–101. l. — ³ Egyh. tan. jkv. 1675 febr. 8. — ⁴ Azok a lelkészek, akik hónaponként az elnöki és jegyzői tisztet viselték.

a polgármesterekkel és kéri meg őket, hogy a tartományi rendek gyűlésén hassanak oda, hogy a Szövetséges Rendek a magyar testvérek megmentésére tegyenek lépéseket. Utrecht körei csakugyan erélyesen kezükbe vették az ügyet, mert három nappal később¹ már a tartományi rendek tárgyalják azt, kik a Rendek gyűlésén levő delegátusaiknak azonnal irnak. Közlik velük, hogy a magyar hitrokonokat üldözik, börtönbe vetik, míg a lutheránusok közül a svéd követ közbenjárása többet kiszabadított. Mindezek alapján a követeket nyomatékosan arra kéri, hogy a gyűlésen hassanak oda, miszerint a Rendek a császárnál levelükkel, annak hágai követeinél pedig egyéb módon járjanak közbe aziránt, hogy az említett hitrokonok üldözése megszűnjön. A harmadik napon² már a Rendek gyűlésében kerül tárgyalásra az utrechti rendek előterjesztése, de sajnos, eredmény nélkül. A határozat nevezetesen úgy szól, hogy mielőtt e kérdésben állást foglalnának, szükségesnek tartják a megelőző határozatokat áttekinteni.³ Ezzel az ügy a napirendről lekerül, még az utrechti rendek sem tudakozódnak utána.

Friesland rendjei azonban ugyanazon tartomány zsi-

¹ Az utrechti rendi gyűlések jegyzőkönyve 1675 febr. 11. E helyütt hívom fel a figyelmet arra az időszámítási különbségre, mely ezidőtájt még a holland tartományok között fennállott. Az itt tekintetbe jövő tartományok közül csak Észak- és Dél-Hollandiában volt a gregorián naptár érvényben, míg a többiek még a régi szerint igazodtak. —

² Rendi gyűl. jkv. 1675 febr. 23. — ³ A még többször említendő külügyi bizottság feladata lett volna tulajdonképpen ennek eleget tenni. Itt azonban azzal a nehézséggel állunk szemben, hogy ez a „bizottság” jegyzőkönyvet nem vezetett s még hozzá tagjai is ismeretlenek, de nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy Németalföld vezető külpolitikusaait értik ezalatt, pl. Van Beverningk, Maregnault, Fagel, Van Heukelom stb. Annyi azonban bizonyos, hogy e bizottsághoz áttett ügyek felől legtöbbször nem hallani többé, a mi tárgyunkat illetőleg pedig csak egyetlenegy esetben. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a Rendek ilyen külpolitikai kérdések elintézését teljhatalommal Fagelra bízták. Érdekes, hogy Hamel Bruyninx egyéb politikai érdekű jelentéseire is legtöbbször semmit sem határoznak, vagyis csak Fagel és néhány beavatott politikus (első helyen a helytartó, Orániai Vilmos) vezette a holland külpolitikát. A mi szempontunkból éppen ezért legnagyobb súlya Hamel Bruyninx jelentéseinek van.

nati deputátusaitól megkeresve és felvilágosítva, felzúdultak ez eljárás miatt. Március 20-án levelet irnak a Rendek gyűlésében levő deputátusaiknak,¹ melyben azt a határozott parancsot adják nekik, hogy Utrecht javaslatát még egyszer vétessék tárgyalás alá. A Rendek gyűlésének február 23-iki jegyzőkönyvéből — úgymond — tudomást vettek az utrecht-i tartománynak az üldözött hitrokonok iránti dicséretreméltó gondjáról és gondoskodásáról, „azt reméltük és elvártuk, hogy ilyen keresztyén javaslatra valami reális és pozitív dolgot határoz a generalitás“, de ennek mindmáig semmi nyomát nem látják. Sőt lehetségesnek tartják, hogy az ügyet a „hosszú útra“ tolják és talán véglegesen el is felejtik, ezért adják most azt az utasítást, hogy Utrecht javaslatára még egyszer visszatérjenek. Több okból érzik ezt nevezetesen kötelességüknek. Egyik az, hogy visszagondolnak azokra a nehéz üldözésekre, melyekben ennek a köztársaságnak egy és ugyanaz ok miatt volt része; minek következtében kötelesség azoknak sorsa iránt érdeklődni, kik jelenleg ugyanolyan helyzetben vannak. Azonkívül a svéd király a maga hitsorsosaiért immáron közbevetette magát a császárnál, miért is úgy vélekednek, hogy a „köztársaság súlyosan megbűnhődhetik azért, ha a saját hitsorsosaiért semmi módon nem emelné fel szavát“. Holott nyilvánvaló, hogy a császár előbb meghallgatná annak az államnak szavát, melyhez új szerződés köti, mint azét a fejedelemét, mivel nem a legjobb viszonyban van.

Sajnos, azonban ez a hitrokonok iránti meleg szeretettel és mély felelősségérzettel megfogalmazott utasítás semmit nem használt, a frieslandi delegátusok még csak elő sem hozták azt a Rendek gyűlésén. Legalább is a jegyzőkönyv nem említi. Különben is alig hallgatták volna meg a Rendek

¹ Ez az 1675 márc. 20-án kelt levél másolatban felfalálható a frieslandi zsinat 1675-iki jegyzőkönyvében, én ezt használtam. Mr. Berns, leeuwardeni birodalmi levéltáros úr volt szives kérésemre a rendek gyűléseinek jegyzőkönyvét ez időből áttekinteni s annak alapján velem közölni, hogy a magyar protestánsok ügyéről több határozat nincs.

Friesland kérését, minek oka viszont az olyannyira sajátsgos subsidio-kérdésben található.

Nem mond az újat, aki azt állítja, hogy a politikai befolyás a köztársaság tisztára foederatív jellegű uniójában a kvótától függött, miért is a Rendekek gyűlésében annak a tartománynak volt a legnagyobb befolyása, mely a maga részéről a közös ügyek pénzügyi oldalához a legtöbbet járult. A Rendekek gyűlésében éppen ezért mindig a Holland és Westfriesland tartomány rendjeinek volt a legtöbb szava, mert az állami kiadások terhének kétharmad részét ők viselték. Friesland pedig az időtájt jelentékeny hátralékban lévén a hadi-subsidio ráeső részével, hogyha Holland és Westfriesland rendjeinek pillanatnyilag valami kifogásuk volt az intervenció ellen, úgy amannak nem volt módjában egyebek között ezért sem a dolgon változtatni. Egyébként meg kell egyezni, hogy sem a friz delegátusok, sem a Rendekek jóakarátában kételkedni nem szükséges. Más okok voltak bizonyára azok, melyek ezt az eljárást igazolták.

A türelmetleneknek talán azt vetették ellen, hogy a bécsi követ elegendő instrukcióval rendelkezik, ő maga sem kíván többet. Ám még valószínűbb, hogy a politikai és a pénzügyi helyzet volt az oka a szövetségesek közti jó egyetértés megszűntének, ami azután az intervenciót pillanatnyilag lehetetlenné tette. Svédország hadüzenete Brandenburgnak (1675 eleje) a szövetségi viszonyban nagy nehézségeket teremtett. A császár azt követelte, hogy Németalföld a háborút Svédországnak feltétlenül üzenje meg és a maga részéről szerződésileg megígért pénzbeli támogatás első részének kifizetésével szólítsa fel Dániát Svédország megtámadására. Azonban, miként említve volt, a köztársaság pénzügyi viszonyai igen rossz állapotban voltak, a különböző tartományok a maguk kvótáját nem akarták megfizetni, sőt 1674 vége óta magának a császárnak sem volt képes a megígért pénzbeli támogatást a köztársaság megadni. Ehhez járult az a körülmény, hogy a Rendekek 1675 január 1-én elhatározták, hogy a subsidio fizetését beszüntetik, mi a szövetségi szerződés nyílt megszegése volt. Éppen februárban, ugyanakkor, midőn az utrechti javaslatot a friz rendek kifejezése szerint a „hosszú

út"-ra tolták, igyekezett Fagel Gáspár, a raadpensionaris, Kramprichot meggyőzni arról, hogy tulajdonképpen esztelen-ség a köztársaságtól subsidiót követelni, minekutána annak semmi érdeke többé a háboruban nincs.¹ Magában véve ugyan ez nem lett volna elégséges ok arra, hogy az inter-venció munkáját abban hagyják, vagy legalább is azt, mint diplomáciai segédeszközt használják fel, de ha tekintetbe vesszük, hogy minő politikai befolyást tulajdonítottak a Ren-dek gyűlésében a pénznek, álláspontjuk mindenesetre meg-érthetővé válik.

Míg a bécsi holland követ, Hamel Bruyninx (Van Heemskerk 1675 március 16-án Bécsből hazaindult), a ma-gyar lelkészek ártatlanságára vonatkozó bizonyítékok gyűjté-sével foglalkozott, a Rendei gyűlésében az egész ügygel szemben teljes passzivitás uralkodott, a többi protestáns hatalmak is hallgattak,² felhasználták az illetékes körök az alkalmat arra, hogy 42 lelkészt a spanyol hadihajókra, mint rabokat eladjanak. A nyugtalanság azonban egyes holland

¹ Muller, i. m. 106—7. l. — ² Amint ismeretes, a bécsi svéd követ, Oxenstierna Benedek, ura megbízásából 1675 febr. 2-án a ma-gyar és az osztrák protestánsok üldözése ellen I. Lipótnál emlékiratot nyújtott be (Thury E. Gályarabjaink megszabadítása, Protestáns Szemle 1909. 594. o. Adatok a magyar prot. gályarablelkészek történetéhez. 112—18. o.), minek azonban eredménye nem lett. Bár a svéd közbe-lépés története még közelebbi tanulmányozást igényelne, különösen az a kérdés, vajjon Svédország — Brandenburg megtámadása után! — a vallásüldözés kérdését nem politikai segédeszköznek akarta-e felhasz-nálni, hogy közbenjárásának elutasítása után politikai magatartásának igazolására eggyel több oka legyen, idevonatkozólag mégis érdemesnek tartom megemlíteni, hogy a bécsi fellépéssel szinte egyidejűleg Oxen-stierna emlékirata holland nyelvre lefordítva megjelent. Sajátságos azonban az, hogy kiadója az emlékirat mellett (míg a választ elhagyja) felveszi a börtönbe zárt magyar lelkészek kérvényét (1674 dec.), továbbá a bécsi svéd követ *egyéb a politikai helyzetet illető* előterjesz-tését és mindezeket minden megjegyzés nélkül közrebocsátja, mi vilá-gosan utal arra, hogy a holland közvéleményre ezzel hatni akart, mit el is ért. V. ö. Propositione Van den Extraordinari Ambassadeur den Grave van Oxenstern, gedaen tot Weenen, behelsende de bedruckte Evangelische toestant in Hongaryen, Bohemen en andere plaetzen. Utrecht, 1675. (Megvan: Kir. Könyvtár, Hága, 11.260. sz. pamflett.)

városokban és tartományokban mindjobban növekedett. — Kramprich kényszerítve érezte magát arra, hogy április 8-án¹ a császárhoz forduljon, némely császári határozatot kérve, melyekkel az új holland vallásügyi rendeletek ellen dolgozhasson. Ugy látszik, hogy e helyütt Utrecht és Overijsel részéről kibocsátott határozatokkal van dolgunk,² mert Kramprich egynéhány hónappal később csak ennek a két tartománynak nevét említi. Észak- és Dél-Holland tartományban (Holland és Westfriesland rendjeinek fenhatósága alatt) láthatólag nyugalom uralkodott, hol különben is a toleráns Fagel volt a helyzet ura.³ Hogyha ezek a rendszabályok magukban véve nem is igazolhatók, ez volt az egyetlen lehetőség I. Lipótra nyomást gyakorolni. Egyébként az intervenció esetében a nemzetközi joggyakorlat megengedte a megtorló rendszabályok alkalmazását. Az utóbb történetek is megerősítik azonban azt a véleményt, hogy I. Lipótot most a legérzékenyebb helyen találták és hogyha előbb meglehetősen visszautasítólag bánt a protestáns hatalmakkal és követekkel, úgy most engedni kényszerült, bármily bosszus is lehetett különben emiatt.⁴ A holland köztársaság az egyetlen fegyver-

¹ Thury E. Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez. (Budapest, 1912.) 71. 1 — ² Knuttel ez időből a nevezett helyeken valami különösebb vallásüldözést nem említ. L. Knuttel W. P. C. De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tyde der Republiek. (Hága, 1892—3.) I. köt. Annál inkább Muller, i. m. 115. l. Egyébként ezek sem Utrechtben, sem Overijselben nem tartományi, hanem csak városi (Utrecht, Zwolle) rendeletek voltak. V. ö. Kramprich levelét okt. 31-ről. (Thury. Adatok. 74. I. „einige schriftliche Verordnung der Stadt Utrecht oder Schwoll.“) — ³ Érdemes megjegyezni, hogy a „Hollantze Mercurius“ (híreket tartalmazó havi folyóirat) bizonyos mértékben a holland tartományi rendek cenzurája alatt állva a magyar vallásüldözésekről az egész 1675. éven át hallgat, holott a tényeknek megfelelő hírek (holland röpiratok stb.) rendelkezésére állottak. Amit a magyar lelkészek szabadon bocsátásáról közöl (12., 34. o.), a császárra nézve volt kedvező, valójában azonban azokról van szó, akik reverzális aláírása ellenében szabadon bocsáttattak. — ⁴ Muller említi (i. h. 115. l.), hogy a császár különböző, Kramprichhoz írott levelében Hamel Bruyninxról, különösen a magyar protestantizmust illető valláspolitikai magatartása miatt, bosszúsán nyilatkozott. Schmertsoch szerint (Kursachsen und Kurbrandenburg für die protestantischen Ungarn, Neues

hez, az erőszakhoz nyult, mellyel Lipótot valláspolitikai magatartásában megszoríthatta.

A spanyol gályákon ezalatt a gályarabok a legnagyobb nyomoruság és nélkülözés közepette éltek, míg végre maguk néztek valami szabadulási lehetőség után. Egyebek között Otrokócsi Fóris Ferenc junius 6-án levelet irt egykori utrecht tanárainak Leusden János és Burman Péternek,¹ melyben helyzetüket feltárja s végezetül a Rendekek közbelépésének ki-
eszközlését kéri. A levél azonban Burmannak lévén címezve, mivel ő akkor nem volt Utrechtben, hanem Hanauban (Németország), oda neki utána küldték. Innen válaszolt augusztus 19-iki kelettel Otrokócsinak,² egyrésztől vigasztalva, másrésztől biztosítva őt, hogy barátai útján — ha megérkezik — igyekszik a Rendekeket közbelépésre bírni. Szeptemberben már Utrechtben is van, hol 6-án az egyháztanács ülésén felolvassa Otrokócsi levelét.³ Elhatározzák, hogy a tartományi rendekek útján kérdezősködnék arról, vajjon a Rendekek gyűlése

Archiv für sächsische Geschichte und Altertumskunde. 1897. 88—89 1.) I. Lipót, mikor H. B. 1686-ban szabadságot kapott, bizonyos lépéseket tett, hogy a Rendekek őt ne küldjék többé vissza Bécsbe. Ez mégis megtörtént, bár nem sokáig működött ott egyedül. A Rendekek 1688 szept. 25-iki határozattal Hop Jakab, addig berlini követet Bécsbe áthelyezték és Fagel egész őszintén kijelentette Hopnak, hogy H. B. a magyarok miatt kompromittálta magát. (*Den Tex*, N. J. Jacob Hop, Gezant der Vereenigde Nederlanden. Amsterdam, 1861 116—17. 1.) Egyébként Hop is éppen a Rendekek megbízásából hasonló magatartást tanúsított, valamint Hamel Bruyninx is egészen haláláig (1693) mint Hop követ-társa Bécsben működött. L. erre vonatkozólag Oesterreichische Staatsverträge. Abt. Niederlande (*Srbiktől*) I. köt. (Wien 1912.) passim.

¹ Közölte németül *Thury*. Adatok 11—13. 1. Hollandul megjelent a köyetkező cím alatt: Een brief van een Gereformteert Predikant in Hungaryen, aan twee Professoren van Utrecht, verhalende hoe hij nevens veel andere Predicanten om de Religie eerst in deerlijcke Gevanckenisse en daarna op de Galeyen Van Napels is geworpen. Utrecht. Johannes Ribbius. 1675 1 f.-lap. V. ö. Catalogus van de tractaten, pamfletten enz. aanwezig in de bibliotheek van Isaac Meulman, beverkt door J. K. van der Wulp. Amsterdam. 1666—68. II. köt. 5367. sz. *Thury* tévesen csak Leusdenhez címzettnek írja. — ² Burman levele Otrokócsihoz. Hanau, 1675 aug. 19. (*Thúry-féle kéziratok*, Pápa.) — ³ Egyh. tan. jkv. 1675 szept. 6.

ez ügyben mit tett, továbbá szükségesnek tartják ezt a levelet a tartományi zsinattal is közölni. Határoznak azonkívül a segélygyűjtést illetőleg is, valamint tudomásul veszik, hogy a levél holland nyelvre lefordítva is kiadatik.

A már Utrecht részéről megszokott gyorsasággal haladt is az ügy. Szeptember 10-én délelőtt kéri a tartományi zsinat a rendek jelenlevő delegátusait a közbelépésre, ugyanazon nap délután már jelentik is azok, hogy a rendek irtak delegátusaiknak Hágába.¹ Ez a határozat² — a tartományi zsinat kérvényére — sürgeti egyfelől azt, hogy a Rende a császárnak irjanak, másfelől, hogy a gályákon levő lelkészek érdekében hasonló levelet küldjenek a spanyol királynak is. Az utrechti követek a Rende nyílt ülésén az ügyet tárgyalásra csak két héttel később³ hozták, mely alkalommal nem csupán az utrechti tartományi zsinat és a rendek állásfoglalását ismertették, hanem maguk is újabb érvekkel igyekeztek azt támogatni. Sajnos, hogy ezek az érvek az idevonatkozó határozatban közölve nincsenek, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha náluk is a frieslandi rendekével azonos gondolatokat tételezünk fel. A Rende azonban úgy végeznek, hogy ez az előterjesztés — Hamel Bruyninxnak egyidejűleg beérkező szeptember 22-iki levelével együtt — tétesék át a külföldi ügyek bizottságához, hogy az, miután az egész ügyet megvizsgálta és a további határozatokat átnézte, a Rendeeknek jelentést tegyen.

Egyelőre tehát megint nem csináltak semmit, jóllehet Hamel Bruyninx a gályákon levő lelkészek hozzáintézett levelének hatása alatt szeptember 22-én sürgős kéréssel fordult a Rendekekhez. Kénytelen — úgymond — a Rendekeket nyomtatékosan arra kérni, hogy a gályákon levő magyar lelkészeknek, kik hozzájuk kérvénnyel fordultak és az ő közbenjárását is kérték, kiszabadítására gondoljanak. Bizonyára emlékeznek még arra, hogy nemrég Heemskerk-nek és neki parancsot adtak, hogy az üldözött magyar lelkészek ügyében a császárnál közbejárjanak, valamint ez okból a császárnak

¹ Az utrechti zsinat 1675-iki jkv. 40—41 §. — ² Az utrechti rendi gyűlés jkv. 1675 szept. 10. — ³ Rend. gyűl. jkv. 1675 okt. 4.

is irtak. Mivel e levél záradéka azonban úgy hangzott, hogy a Rendekek nem a lázadókért, hanem az ártatlanokért kívánnak közbenjárni, a tanácsosok azt válaszolták, hogy azok saját bevallásuk¹ és egyéb bizonyítékok szerint mindnyájan lázadók voltak. Ennek következtében nem maradt más hátra, mint először a lelkészek ártatlanságát, valamint az üldözés vallási jellegét bebizonyítani. Pontos értesülések hiánya miatt azonban nem tudta oly gyorsan emlékiratát elkészíteni, úgyhogy igen sokszor kétségbeesetten gondolt arra, hogy talán nem is lesz az soha készen. Isten kegyelméből erőt merítve azonban már oly előre haladt, hogy emlékiratát a Rendekek rövidesen megküldeni reméli, addig is biztosíthatja őket, hogy a magyar, különösen a református lelkészek ártatlanságáról meg lehetnek győződve s ennek megfelelően határozhatnak. Ha a Rendekek nem foglalnak állást, nincs segítség. Javasolja azért, hogy urai az illetékes felségekhez irandó levelük mellett, úgy a bécsi, mint a madridi udvarban követeik által járjanak közbe, hogy az összes *fogságban és gályákon levő magyar református lelkészeket azok később bebizonyítandó ártatlanságának feltétele mellett kezükbe kiszolgáltassák*. Ez az egyetlen lehetőség szomorú sorsuknak véget vetni.

Ez az új, a fogoly lelkészek rögtöni kiszolgáltatására vonatkozó gondolat tényleg ügyes és eredményes megoldásnak kínálkozott. Erre építették a Rendekek, ha nem is hoztak még határozatot, későbbi politikájukat. Míg az előző időszakban az intervenciónak barátságos módon előterjesztett kérés alakjában egyszerűen diplomáciai közbenjárás (tehát jogilag még inkább intercessio) jellege volt, addig itt a már súlyosan elítélt lelkészek kiszolgáltatásának követeléséről volt szó s ennek megfelelően a Rendekeknek e lépés összes nemzetközi következményeit, egyebek között az intervenció végső eszközének esetleges alkalmazását is fontolóra kellett vennie. Hamel Bruyninx ugyan ezt feltételhez kötni szándékozott, minek azonban I. Lipót álláspontját illetőleg semmi gyakorlati jelentősége nem volt, mert ő már ekkor is meg volt győződve a lelkészek ártatlanságáról és további sorsuk, ha egyszer a

¹ Az adott reverzálisokat értik.

Rendek kezében vannak, nagy részben az ő javaslatától függött.

Az intervenció vezérgondolatának emez átalakulásával megszűnt továbbá annak a *politikai helyzettől való függő viszonya is* és átalakult a németalföldi Rendek és a császár vitás ügyévé, melyben gyakorlatilag mindkét fél egyenlő jogokkal rendelkezik, bár míg a császár csak a jus naturale, addig a rendek az intervenció vallás-politikai jellegének megfelelően a jus divinum (a kálvinizmus nemzetközi támogatás elve)¹ alapján állottak. Ez az álláspont aztán különös jelentőséget is nyert később, amint I. Lipótnak a szabadonbocsátási rendelettel kapcsolatos magatartásából látni fogjuk, mikor ő ezt kénytelen-kelletlen elfogadta. Az a körülmény, hogy Hamel Bruyninx ez utóbbi levelében (a korábbi álláspontjával kifejezetten ellentétben), valamint az utrechti és a frieslandi rendek mindhárom határozatában a református lelkészek vannak előtérbe állítva, ezt a nézetet csak még jobban megerősíti.

Minekelőtte tovább mennénk, az intervenció motivumainak még egy más átalakulására is fel kell hívni a figyelmet. Még az előző évben Hamel Bruyninx (a Rendek jóváhagyták ezt) restitutio ad integrumot akart követelni, nevezetesen, nem csupán a lelkészek voltak szeme előtt, hanem azoknak gyülekezetei is, azaz egy lényeges alkatrészeiben elnyomott, szenvedő protestáns egyház. Ez a gondolat nagyon világosan tűnik ki első leveléből, s a következők is hasonló nézetekről tesznek tanuságot.

Az év vége felé azonban már csak a szorongatott lelkészeket látja és azoknak gályákra küldése után csupán miattuk dolgozza ki emlékiratát. A holland közvéleményben is hasonló változás állott be. Az utrechti és frieslandi rendek levelei 1675 február, illetve márciusában még hitsorsosokról beszélnek, szeptemberben már csak a gályarab lelkészekről van szó. A régi, higgadtan megfontolt tervek — Hamel Bruyninx 1675-iki emlékiratától eltekintve, ami itt nem jön számításba —, a magyar protestáns egyházak törvényileg

¹ V. ö. Troeltsch E. Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen, 1912. 724. skk. 1.

biztosított szabadságát visszaállítani, csak 1677-ben (részben 1676 második fele) tűnnek ismét fel. A helyzet emez átalakulása fontos bizonyíték arra nézve is, hogy az 1675 második felében a Rendek látszólag hideg és nyugodt magatartása tulajdonképpen mély felindulást rejtegetett és abból eredt az a gondolat, hogy először a legfontosabbat, az elítélt lelkészek kiszabadítását kell kieszközölni. A tovább történeteknek feltárása is megerősíti azt a nagy nyugtalanságot, ami Németalföldön az egész 1675. év folyamán uralkodott.

1675 nyarán három tartományi zsinatban kerülnek a magyar vallásüldözések tárgyalás alá (junius : Friesland, Overijssel, szeptember : Utrecht), miáltal azok a lelkészek és világiak nagyszáma előtt válnak ismeretessé. Különösen nyugtalan Utrecht; az egyháztanács szeptember 6-tól kezdve majdnem minden ülésen foglalkozik ezzel. Az intervenció egyes mozzanatait szemmel tartják, terveket kovácsolnak, javaslatokat tesznek. Kramprich, I. Lipót hágai követének már április tájékán az említett holland vallásügyi rendeletekkel van dolga, októberben pedig kénytelen a császárral közölni azt is, hogy Otrókócsi levelének hatása alatt Utrechtben a katolikus istenitiszteleket megzavarták, néhány héttel később pedig még több hirt közöl, egyebek között azt, hogy a jezsuitákat Zwolle-ból elkergették és a Rendek a császárnak újból irni akarnak.¹

Időközben a gályaraboknak az a kísérlete, hogy magukat kiváltsák, nem sikerülvén, 1675 augusztus 24-én kiáltvánnyal fordultak a protestáns hatalmakhoz, egyebek között Hollandiához is.² Az ellenük lefolytatott vizsgálat és annak

¹ Thury. Adatok, 44—45. 71. 73—75. l. — ² A proklamáció a ma ismeretes alakjában a német fejedelmeknek szólt (Thury E. Adatok 131—4. l., Lányi G. Narratio historica (S. l. 1676) 70—76. l.) A gályarabok Leusdenhez és Burmanhoz irt levele alapján (1675 aug. 25.) lehet állítani, hogy ez Hollandiába, Angliába, Genfbe stb. is megküldetett. A tartalom körülbelül ugyanez maradt, csak a cím változott. Megemlékezik erről Hamel Bruyninx is 1675 szept. 22-iki jelentésében. V. ö. Van Poot M. — Otrókócsi Főris F. Naauwkeurig Verhaal van de laetste vervolginge aengerecht tegens de evangelise leeraaren in Hungarien Amsterdam, 1684., 111. és 447—8. l.

következményeit, végezetül jelenlegi helyzetüket illető részletes közlések után arra kéri őket, hogy I. Lipótnál érdekükben járjanak közbe és „minden törvényes alkalom és megengedett mód” felhasználásával munkálkodjanak kiszabadításukon. Mint „száműzöttek és foglyok a Krisztusért” az Irás alapján kéri őket erre. Körülbelül ez időre tehetjük azt a levelet is, amit Malapert Ábrahám, a szövetséges Rende bázeli követéhez intéztek,¹ melyben őt rövid történelmi visszapillantás után arra kéri, hogy „urainak beleegyezése mellett” érettségét a királynál közben járjon. Hasonlóképpen irnak augusztus 25-iki keltezéssel együttesen Burmannak és Leusdennek Utrechtbe² és kéri a „theologiai konzisztorium” által ügyüknek támogatását a Rendeknél. Egy rövid levél hasonló kelettel megy az Utrechtben tanuló magyar diákokhoz is,³ kiket a holland helytartónál: Orániai Vilmosnál, a német választó fejedelmeknél, valamint Erdély fejedelménél való közbenjárásra kérnek, láthatólag a peregrinálás közben előforduló lehetőségeket tartva szem előtt.

Mindezek a lépések, valamint az egyre növekvő izgalom kezdte éreztetni hatását Hollandiában, ha az intervenció ügye rögtön valami határozott alakot nem is öltött. A gályarabok augusztusi kiáltványa október első felében érkezett Utrechtbe, mire az egyháztanács rögtön kérdezősködött Hágában, vajjon ott ez ügyben mi történt.⁴ Az overijseli zsinat deputátusai is, úgy látszik, tettek lépéseket ennek a tartománynak rendjeit közbelépésre birni, mert erre hivatkozva Van Santen, az overijseli delegátus Otrókócsi juniusi 6-iki levelének idézésé-

¹ Lampe F. A. — Ember P. *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. (Utrecht. 1728.) 467—9. l., valamint Bod P. *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. (Leiden, 1888—90.) II. köt. 87—89. l. — ² Van Poot—Otrókócsi. I. m. 444—48. l. — ³ Van Poot—Otrókócsi. U. o. 448—50. l. E két utóbbi levél az eredeti latin szövegben, valamint holland fordításban megjelent a következő cím alatt: *Twee brieven geschreven uyt de galeyen van Napels, de eerste aen twee Professoren, Franciscus Burmannus en de Johannes Leusden, de andere aen de Hungerse studenten tot Utrecht studerende. Tot Utrecht (W. Clerck) 1675.* (Megvan: Kir. könyvtár, Hága, 11.262. sz. pamflett.) — ⁴ Egyh. tan. jkv. 1675 okt. 11.

vel október 24-én szót emel a magyar gályarabok érdekében. Korábbi határozatok szellemében kéri, hogy a császárnak levelet írjanak, Hamel Bruyninxnak pedig megbízást adjanak, hogy hasson oda, miszerint a gályákon lévő prot. lelkészek különösen a reformátusok szabadságukat visszanyerjék. Nemcsak a hitrokonok iránti „kötelesség“, hanem a keresztyéni részvét is követeli azt. A svéd király példájának felemlítése és az ahhoz fűzött már a frieslandi rendek leveléből ismeretes megjegyzések után a Rendek Overijssel indítványát magugévá teszik.¹ Október 30-án érkezik meg Malapert baseli követnek a Griffierhez október 19-én írott levele, melyben a gályarabok ügyét a Rendek jóindulatába ajánlja,² röviddel azután jelenti Hamel Bruyninx, hogy a magyar protestáns lelkészek ártatlanságára vonatkozó emlékiratát átadta az udvari kancellárnak, Hochernek azzal a kéréssel, hogy azt a köztársaság megbízásából a császárnak adja át. Négy pontban fejtette ki, hogy 1. a holland intervenció a király jogait nem érinti, 2. minden vallásüldözés magában véve elítélendő, 3. a pozsonyi rendkívüli törvényszék nem politikai, hanem vallási célokat szolgált, 4. a magyar lelkészek a lázadásban ártatlanok. A Rendek úgy Malapert, mint Hamel Bruyninx levelét az ismeretes külügyi bizottsághoz utalják.³

A nyugtalanság egyre növekszik. Kramprich november 4-én⁴ I. Lipóthoz írt levelében nyomatékosan kijelenti, hogy a holland katolikusok a magyar lelkészek megkegyelmezése folytán remélik vallásszabadságukat elnyerni. A Rendek is elvesztik végre hidegvérüket és úgy látszik Hamel Bruyninxnak új rendeletet, valamint a császárnak levelet küldenek.⁵

¹ Rend. gyűl. jkv. 1675 okt. 24. Feltűnő, hogy e kérést nem az ismeretes külügyi bizottsághoz utalják. Ám talán megérthető azáltal, hogy Overijssel ugyanazon a gyűlésen jelenti, hogy subsidioja nála van és kész megfizetni, miért is iránta előzékenyek akartak lenni. Mivel azonban a griffier vagy a raadpensionaris intézte el az ilyen megbízásokat, a helyzet lényegében nem változott. — ² Közölve: *Sprenger van Eyk*, i. m. Melléklet LXVII—LXVIII *Brandt*, i. m. 940—41. l. — ³ Rend. gyűl. jkv. 1675 okt. 30 és nov. 11. — ⁴ *Thury*, Adatok. 78. l. — ⁵ Ezt Hamel Bruyninx 1675 dec. 22-iki jelentése, Zaffius ugyanazon évi dec. 4-iki levele (*Thury*, Adatok 91. l.), valamint az 1676 febr. 8-iki császári rendelet alapján lehet gondolni. A Rendek gyűlésének jegyzőkönyvei

Am, hogy e diplomáciai lépést mily kevésre becsülték, világosan kitűnik egy másik expediens alkalmazásából.

Az ellenrendszabályok bizonyos fokú megengedéséből látni lehet, hogy a Rende, ha a császárnál a politikai viszonyok miatt nem sokat tudtak elérni, más eszközt használni is hajlandók voltak. Mint mondtuk, ez a holland intervenció politikájának átalakulása következtében történt, mely a nevezetes november 11-iki határozatban¹ érte el tetőpontját. A Rende ugyanis most Hamel Bruyninx jelentése kapcsán úgy határozna, hogy az a külügyi bizottság kezéhez adassék, de annak, valamint az ő szeptember 22-iki, nemkevésbé Malapert október 19-iki levelének másolata megküldessék a nápolyi konzul Van Dalen útján De Ruyternek, a földközi tengeri hajóhad parancsnokának, hogy abból a magyar gályarablelkészek szomorú sorsát megismerhesse. Egyben rendelik, hogy De Ruyter „minden kigondolható, lehető legnyomatékosabb eszközök és tisztességes javaslatok szakadatlan alkalmazásával haszon oda a spanyol gályák parancsnokánál, De Montesarchio hercegnél, hogy az említett magyar lelkészek a gályákról megszabaduljanak és szabadságukat teljes egészében, véglegesen, visszanyerjék; alaposan megfontolva ők, a Rende, kijelentik, hogy ez az ügy szívükön fekszik és nagyon komoly“. Az elintézésről tőle jelentést várnak el.

E határozat kapcsán, teljesen figyelmen kívül hagyva azt a körülményt, hogy De Ruyter tengernagy a gályarabok szabadon bocsátását személyes előzékenységgént kívánta a spanyoloktól — egyelőre az a kérdés fontos, vajjon mennyire lehet szó a Kálvin-Béza-féle üldözött hitsorsosok érdekében alkalmazandó fegyveres-közbiztonság elvének alkalmazásáról.² Már az előbbieken megjegyeztük, hogy a Rende legalább a gályarabok *kiszabadításával* (s nem azok megkegyelmezésével!) szemben intervenciójukat a politikai helyzettől függetlenítették, valamint eme határozatuk megfogalmazásáig részint

azonban erről nem emlékeznek meg, valószínűleg itt Fagel a Rende szóbeli megegyezése alapján vagy talán éppen anélkül járt el.

¹ Közölve: *Sprenger van Eyk*, i. m. Mell. LIII—LV. 1. *Brandt*, i. m. 933—4. 1. — ² *Troeltsch E.* Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. (Tübingen, 1912.) 726 1.

hallgatólag, részint a közbelépést illető overijseli határozat végre nem hajtásával a császárnál minden közvetlen közbenjárástól tartózkodtak. Figyelmet érdemel e határozattal kapcsolatban az is, hogy a Hamel Bruyninx-féle emlékiratra adandó választ nem várták be, sőt éppen e határozatban a bécsi diplomáciai lépéseket (annak a külföldi ügyek bizottságához utasítása által) és a gályarabok kiszabadításának kérdését egymástól hasonlóképpen függetlenné tették.

E határozatnak azonban van egy másik jelentősége is, és pedig az, hogy a Rende a gályarabok ügyét nemcsak Bécs, hanem, éppen a legilletékesebb tényező, Madriddal szemben is diplomáciai lépések tárgyává tenni vonakodtak. Láttuk, hogy nemcsak a Hamel Bruyninx-féle (szeptember 22-iki), hanem az utrechti és az overijseli javaslatokba (szeptember 10, október 4, október 24) sem mentek bele, amelyek a diplomáciai közbelépést a madridi udvarnál ajánlták. Nyilvánvaló tehát, hogy ők már 1675 második felétől kezdve egy más eszköz alkalmazására gondoltak, minek nem diplomáciai jellege lett volna, mihez csak a kedvező alkalmat óhajtották bevárni, mely De Ruyter tengernagynak a Földközi tengerre érkezésével jött el.

Nagyon nehéz annak a kérdésnek megfejtése, vajjon honnan eredt a De Ruyter-féle megoldás gondolata. Erre vonatkozólag a különben kimerítő források dacára sem rendelkezünk semmiféle támaszponttal. Németalföldön ez a gondolat először abban a határozatban tűnik fel, mely azt már egyuttal az intervenció eszközévé teszi, ez idő előtt csak Malapertnek 1675 október 23-iki, De Ruyterhez, valamint Zaffiusnak 1675 november 2-án Zürichbe írott levelében van erről szó. Úgy látszik, mintha a gondolat Burmantól eredne (kinél fel lehetne tételezni az említett kálvini elv hatását), legalább is 1675 december 6-iki levelében azt írja, hogy már a rendek határozata *előtt* irt De Ruyter nejének, hogy ajánlja a gályarabok ügyét annak jóindulatába.¹

¹ V. ö. Burman lev. Otrokócsihoz. Utrecht, 1675 dec. 6. (Thury-féle kéziratok.) Az utrechti egyháztanács nov. 15—25-iki gyűlésén jelentik, hogy a tart. rendek irtak delegátusaiknak Hágába, hogy De Ruytert

Mindenképpen nehéz azonban eldönteni, vajon tényleg a Kálvin-Béza féle fegyveres beavatkozás gondolata szülte-e ezt a határozatot, vagy csak kedvező körülmények véletlen találkozása, mert mindkét lehetőség mellett több körülményt lehet bizonyítékul felhozni. Az imént említettek az előbbi mellett tanuskodnak, de másrésről az is világos, hogy a Rende nem gondoltak olyan fegyveres erőszak alkalmazására, melynek fegyveres ellenállás lenne a következménye. Az azonban szilárdan áll, hogy a Rende azzal a katonai jelentőséggel, mit De Ruyter képviselt, feltétlenül számoltak. Jellemző, hogy a Rende nápolyi konzuluknak *nem* adtak utasítást a gályarabok kiszabadítására lépéseket tenni, holott ez is egy, talán éppen rövidebb út lett volna. A kiszabadítást illető diplomáciai közbenjárás iránti ellenszenv azonban megmagyarázhatja ezt, de akkor világossá teszi azt is, hogy a fegyveres fellépés *gondolata* a határozat megfogalmazásában túlnyomó szerepet játszott, ha annak *alkalmazásáról* nem is lehetett szó.¹

A bécsi udvarral szemben van a dolognak még egy másik jelentősége is. A De Ruyter-féle megoldás ugyanis a császárt egy fait accompli elé állította, úgy hogy az most kegyelmet adni *kényszerült*, hogy úgy tüntesse fel a dolgot, mintha szövetségesének belügyeivel szemben való eljárását jóváhagyná.

Viszont, hogy e határozatnak a *spanyol szövetségeshez* való viszonyát megérthessük, ki kell terjeszkedni részben a politikai helyzetnek, valamint a gályarabok jogi helyzetének ismertetésére. Spanyolországnak régtől fogva jelentékeny birtokai voltak Olaszországban. Gyakran elvesztette ezeket, de

bizzák meg a kiszabadítással. Ennek a határozatnak nincs nyoma, de nem lehetetlen, hogy Burman Ruyschnak ajánlotta ezt, ki Hágában ilyen értelemben működött közre.

¹ Az azonban De Ruyter jellemének ismerete alapján feltételezhető, hogy ha békés úton célját nem érte volna el, akkor, hivatkozva hivatalos megbízására, fegyveres erővel hajtotta volna azt végre. Jellemző, hogy mikor Mellassóban meghallotta, hogy néhány gályarab ott van, minden hivatalos lépés nélkül kerestetni kezdte őket, de a parancsnok eltagadta jelenlétüket és titokban visszaküldte őket Nápolyba. *L. Brandt*, i. m. 930. l. *Van Poot-Otrokócsi*. Naauwkeurig Verhaal 180. l. *Lampe-Ember*, i. m. 892. l.

mindig sikerült neki azokat újból visszafoglalni.¹ A nehézségek majdnem mindig francia részről léptek fel, mi miatt a két fél egymással gyakran keveredett harcba. A XVII. században azonban Spanyolország nagyon meggyengült és háborúiban sokszor volt szüksége a holland segítségre. Így történt aztán, hogy Németalföld a messzinai felkelés leverésére a híres De Ruytert küldte a Földközi tengerre (1675 második fele), akivel szemben a spanyolok erőtlenségük tudatában a legmesszebbmenő előzékenységre is készen voltak. Nyilvánvaló volt, hogy ha De Ruyter akár magától, akár a Rendekek megbízásából a magyar lelkészek szabadonbocsátását fogja követelni, ennek a kérésnek feltétlenül eleget tesznek.

A gályarabok jogi helyzete viszont az volt, hogy azok igazságtalanul és nem a magyar törvények szerint, hanem császári határozattal voltak a gályákra elítélve.² Spanyolország, mint elítélteket megvásárolta őket, s evezős szolgálatot teljesítettek a különben hasznavehetetlen hadihajókon. Spanyolországnak hatalmában állott ugyan őket ismét eladni vagy szabadon bocsátani, de mindaddig, míg a császár nekik meg nem kegyelmezett, osztrák területen újból elfoghatták őket. Innen érthető meg a Rendekek kettős eljárása a császárnál és De Ruyternál, illetve a spanyol tengeri haderő parancsnokánál.

Ama körülmény következtében, hogy De Ruyter nem hivatkozott a kiszabadítási műveletnél a Rendekek november 11-iki határozatára, hanem még mielőtt erről tudomást szerzett volna, a gályaraboknak Westhovius lelkészéhez írott levele kapcsán³ tett személyes (tehát nem hivatalos) jellegű lépéseket és ezt a módszert a Rendekek határozatának beérkezése

¹ V. ö. *Diercks G. Geschichte Spaniens.* (Berlin, 1895—6.) 2. köt. 108. 122. 218. stb. l. — ² Az eddig ismert források szerint a *judicium extraordinarium* elnöke, Szelepcsényi érsek, valamint annak egyik assessora, gróf Kolonics jezsuita, adtak volna parancsot őket a gályákra küldeni. *Lampe—Ember*, i. m. 872. l. *Van Poot*, i. m. 98 l. Ez azonban valószínűleg egy idevonatkozó császári titkos utasítás alapján történt, ami nagyon szokásos eljárás volt. l. Lipót többféle iratában s rendeletében maga is elismerte, hogy ő ítélte el őket a gályákra. — ³ *Brandt*, i. m. 930. l.

után is fenntartotta,¹ — nem tartozik ide annak elbeszélése, hogy a kiszabadítás miként történt.² Megemlítést érdemel azonban az, hogy De Ruyter katonai megbízatása csak hat hónapra szólt (1675 december vége) s ő a gályarabokról csak az utolsó héten értesült, míg a november 11-iki határozatot az utolsó nap kapta kézhez, amikor már hazafelé indult. A szabadonbocsátási művelet ezért majdnem meghiusult s bizonyára nem csupán Olaszországban, hanem Bécsben is számoltak azzal, hogy De Ruyter az utasítást későn kapja meg, arról nem is szólva, hogy katonai megbízatásának meghosszabbítása nagyon kétséges volt. Innen érthető meg aztán, hogy a spanyolok a szabadonbocsátás határidejét annyira kitolták, amennyire csak az lehetséges volt és hogy Hamel Bruyninx is csak december 22-én kapott biztatásokat, mikor az udvari kancellár már hihetőleg nem csupán a novemberi utasítást ismerte, hanem De Ruyter Földközi tengeri tartózkodásának nagyon valószínű meghosszabbításáról is tájékozva volt.

Mint a nyugtalanság további jelei felemlíthető, hogy az utrechti egyháztanács levelet íratott Angliába és szándéka volt a helytartóval: Orániai Vilmossal is beszélni,³ továbbá, hogy az utrechti tartományi zsinat deputátusai hágai kollégákat közbelépésre buzdították⁴ s a magyar vallásüldözés az amsterdami egyháztanácsülésen is szóba került,⁵ ahol valószínűleg Somer Bernát, De Ruyter veje buzgólkodott erősen, lényegesen befolyásuk azonban mindezeknek nem volt.

Bécsben nevezetesebb dolgok történtek. December 22-én konferenciája volt Hamel Bruyninxnak Hocherrel, amely — mint említettük — kedvező eredménnyel járt, valószínűleg a holland hatalmi rendszabályok nyomása alatt. A császári

¹ Ez az eljárás azonban a határozat jelentőségét nem gyengíti, hisz a Rendekek nem mondták De Ruyternek, hogy milyen módon teljesítse megbízatását. — ² Különben is sokan megírták ezt már: *Brandt*, i. m. 930—64. l. *Lampe—Ember*, i. m. 898. skk. *Van Poot—Otrokócsi*, i. m. 113. skk. *Thury*. Gályarabjaink megszabadítása. (Prot. Szemle, 1909. 10.) — ³ Egyh. tan. jkv. 1675 nov. 22. — ⁴ Az utrechti zsinati deputátusok jkv. 1675 nov. 2—3. (A levél (nov. 3.) ugyanott.) — ⁵ Egyh. tan. jkv. 1675 nov. 7.

tanácsosok azonban ki akarták használni a helyzetet a holland katolikusok érdekében és kifejtették panaszait Kramprich jelentései nyomán. Hamel Bruyninx, ki ezekről nem tudott, becsületes meggyőződéssel támogatta a Griffiérnél a tanácsosok kérését bizva abban, hogy ezáltal a magyar vallásügyek elintézését megkönnyíti.¹ Ott azonban ez láthatólag semmit sem használt, a tartományi delegátusok rögtön megértették a helyzetet s leírták maguk számára Hamel Bruyninx jelentését² s míg Kramprich még márciusban is panaszkodni,³ a császár már rég meghajolni kényszerült. Kapitulációja ugyan lassan és mindenfelé nehézséggel egybekötve haladt előre, de a magyar gályarabok ügyére feltétlen kedvező eredménnyel.

Hamel Bruyninx viszont december 22-ike után láthatólag izgatottá vált, mert jelentései egymást érik. Január havában emlékiratának teljes másolatát küldi,⁴ néhány nappal később, pedig azt a hirt közli,⁵ hogy bár a császár megkegyelmezési határozatát illetőleg a kancellártól értesítést kapott, azt magát még nem kapta meg s arról a titkári hivatal sem tud. Elkeseredetten jegyzi is meg, hogy már sokszor tapasztalta, hogy „az ígéretek sokkal nagyobbak, mint a határozatok”. A Rendek az emlékirattal együtt első levelét a külügyi bizottsághoz teszik át, míg a másikat egyszerűen tudomásul veszik.⁶

Január 24-én adott végre a császár az ügy elintézésére rendelt bizottságnak határozott utasításokat,⁷ mely rögtön eleget tett a parancsoknak, s még 25-én közölte a határozatot

¹ 1675 dec. 22. jel. — ² Rend. gyűl. jkv. 1676 jan. 4. Közölve: *Extracten uyt 't Register der Resolutien van de Hoogh Mog. Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden.* (S. I. 1676.) — ³ *Thury.* Adatok. 161—2. — ⁴ 1676 jan. jel. — ⁵ 1676 jan. 23. jel. — ⁶ Rend. gyűl. jkv. 1676 jan. 25, febr. 7. Közölve: *Extracten etc.* — ⁷ *Thury.* Adatok 143. I. Szoros értelemben vett titkos kormány, mint ez a zürichi másolaton áll, nevezetesen sohasem létezett, hanem csak császári tanácsosok, kikből a különböző alkalmilag felmerült ügyek vezetésére bizottságot alkottak. L. *Grossmann I.* Die Geschäftsführung in Sachen der äusseren Politik aus Wiener Hofe Kaiser Leopold's und Lobkowitz' Zeiten. (Forschungen zur Deutschen Geschichte. Bd. 12. Göttingen. 1872.) 459. I.

Hamel Bruyninx-szal.¹ Úgy a Rendekek az elmúlt évben a császárhoz írott levele, mint a Hamel Bruyninx-féle emlékirat alapján — szól a levél — elhatározta a császár, hogy amennyiben a körülmények megengedik a Rendekek kívánságának eleget tesz és úgy a gályákra, mint egyebütt fogságban lévő magyar lelkészeknek megkegyelmez. Feltétele csupán az, hogy azok kötelezvényt adjanak, melyben megígérik, hogy semmi követelést nem támasztanak, sem a hazába vissza nem térnek. Kérik a követet, hogy ezt közölje uraival. Biznak abban, hogy azok is viszontszolgálatképpen szabad vallásgyakorlatot engednek a katolikusoknak.

Ezzel a február 8-iki kelettel ellátott levéllel azonban csak egy császári bizottság közönséges értesítése lévén az, mi alá, — legalább is Hamel Bruyninx példányán —, még a császár neve sem volt alájegyezve, Hamel Bruyninx megelégedve nem volt. Mint a Rendekek február 2-án tudósítja,² kérte a határozatnak kibővítését, valamint megfelelő alakban, kiállítását, hogy azt a Rendekekkel közölhesse. Ugy szintén kifejezte a kancellárnál azt az óhaját is, hogy a végrehajtásra „ad omnes magistratus“ nyílt parancsot adjanak neki. Levelet a Rendekek gyűlésében újabb szokás szerint egyszerűen tudomásul vették,³ mi azt a benyomást kelti, mintha a Rendekek nem sokat törődnének immár — a november 11-iki határozat után — a formaságokkal, bár ennnek a börtönben lévő lelkészeket illetőleg még volt jelentősége.

Hamel Bruyninx azonban másként gondolkozott és Bécsben a munkát tovább folytatta. Néhány hét múlva végre kapott egy nyílt parancsot,⁴ melyben a császár hirül adja, hogy a magyar lelkészeknek megkegyelmezett. A parancsban azonban csak a gályarabokról volt szó, a többi, a börtönökben lévő lelkészekről említés nem történik. Ennek következtében elesett az a záradék, melyben Hamel Bruyninx végrehajtási engedélyt kap. Nem is volt ezzel sem megelégedve,

¹ Thury. Adatok 148—9. 1. Hamel Bruyninxnak azonban már jan. 25-ikén kezében volt ez a febr. 8-ikáról keltezett rendelet, amint az a Rendekekhez átküldött példányon (Rtüm 25 janu.) olvasható. — ² 1676 febr. 2. jel. — ³ Rend. gyűl. jkv. 1676 febr. 14. Közölve: *Extracten etc.*

— ⁴ Thury. Adatok 160. 1. (1675 márc. 5-iki császári rendelet.)

mert, mint a kancellárnak kifejtette, ennek esetleges vonatkozás esetén semmi nyomatéma nem lenne, továbbá a reverzalist is elfelejtették kiállítani. Most azután, hogy a dolgot véglegesen elintézte, maga írta meg úgy a végrehajtási parancs, mint a reverzális szövegét és kérte annak hivatalos kiállítását, mi március 20-iki kelettel meg is történt.¹ Ezekről a fáradozásokról értesíti a Rendeket április 2-án² és kifejezést ad annak az óhajának, hogy a magyar vallásügyekről, mivel a Rendek szabadságot engedélyeztek neki, előszóval kíván jelentést tenni.

Egészében véve nem lehet eldönteni, vajjon e késedelemnél a császári tanácsosok ravaszsága vagy ostobasága játszott-e nagyobb szerepet. Annyi azonban bizonyos, hogy I. Lipót ebben ártatlan volt, mert már febr. 15-én értesítette elhatározásáról Kramprichot.³ Ami azonban igen fontos, úgy az a körülmény, amely által Hamel Bruyninx magának követelte azt a jogot, hogy egy, az ország belügyeit érintő diplomat végrehajtson, még inkább, hogy ennek a kérésnek eleget is tettek. Ez az eszme ugyan szükségszerűleg állott elő, mint elv azonban azt jelenti, hogy Hamel Bruyninx nézete szerint *a holland köztársaságnak a közös hit alapján joga van arra, hogy a felségjogok megtartása mellett a református magyarokkal szemben úgy járjon el, mintha azok bizonyos tekintetben a köztársaság polgárai lennének.* Alapjában véve ez természetesen nem egyéb, mint az intervenció gondolatának következetes végrehajtása, de ebből magyarázható még az a tény is, hogy a gályarabok reverzálisát csak Hamel Bruyninx, de a magyar lelkészek maguk sohasem irták alá.

Kramprich természetesen tovább dolgozott Hágában a maga módján és azzal a céllal, hogy a holland katolikusoknak teljes vallásszabadságot biztosítson, főleg pedig, hogy a legutóbbi (különböző helyi jelentőségű) rendeleteket visszavonják. Figyelemreméltó emlékiratában⁴ azt mondja, hogy I. Lipót e tettevel egy nagy jelentőségű előzékenységet tanúsított a köztársasággal szemben, miért is hasonlót vár el annak részéről.

¹ Thury. Adatok 162—3. l. — ² 1676 ápr. 2. jel. — ³ Thury. Adatok 150. l. — ⁴ Thury. U. o. 176—8. l. (1676 ápr. 13.)

Ezzel zárult le a holland intervenció munkájának második szaka és nyugodtan lehet mondani, teljes eredménnyel. Ha az első kísérlet, melynek célja még a magyar protestáns egyház régi szabadságának helyreállítása volt, a politikai viszonyok, részben pedig csekély aktivitás következtében eredménytelenül végződött, úgy a második, az elítélt lelkészek szabadonbocsátására irányuló kísérlet, teljesen sikerült.

Úgy látszik, hogy politikai okok is közbejátszottak, mely feltevést az intervenció gondolatának átalakulása is megenged. Az 1675 év utolsó hónapjaiban nagy volt a nyugtalanság Bécsben, hogy a köztársaság különbékét köt, a táborban növekedett az elkeseredés a császár ellen, mert az a katólikus, sokkal kisebb jelentőségű szövetségeseit előnyben részesítette, a következő év márciusában pedig az idevonatkozó tárgyalások alapján remélhette a császár, hogy a Rendekek végre eleget tesznek pénzbeli kötelezettségüknek.¹ A főérdem azonban mindenesetre az ismeretes novemberi határozatot illeti meg. A császár kapitulációja teljes volt s ha a köztársaság tovább is hasonló energiát tanúsított volna, az intervenció harmadik szaka is eredménnyel végződött volna.

3. A De Ruyter által végrehajtott kiszabadítás után a gályarabok Zürichbe mentek s innen indult közülök nyolc július 28-án Hollandiába.² Augusztusban megérkezve a holland egyházi és világi körök nagy szeretettel fogadják őket és minden tartományi zsinat — Groningen és Gelderland kivételével — foglalkozik kisebb-nagyobb mértékben velük, mi növekvő érdeklődésről tesz tanúságot.

A régi kérdés, a magyar ref. egyház jogaiba visszaállítás ismét előtérbe kerül és pedig abban az alakban, hogy a száműzött lelkészek gyülekezeteiket visszanyerjék. Ezzel szemben a legnagyobb nehézség a kiszabadításra parancsot adó kir. rendelet és a Hamel Bruyninx-féle reverzális volt. Még májusban fordultak a gályarabok egy levéllel Burman útján,³ Velencéből a holland lelkészekhez, melyben

¹ Muller. De eerste betrekkingen. 115—16. — ² Thury, E. Gályarabjaink megszabadítása. Prof. Szemle. 1910. évf. 47. 1. — ³ L. Burmannak Heideggerhez Zürichbe írt levelét. Utrecht. 1676 jan. 3. (Thury-féle kéziratok.)

őket arra kéri, hogy értük imádkozzanak, valaminthogy a Rendeknél egy olyan intervenció érdekében közbejárjanak, mely úgy a hazába való szabad visszatérést, mint a szabad vallásgyakorlatot maguknak épúgy, mint gyülekezeteiknek biztosítaná. Az utrechti egyháztanács május 29-én kedvezően fogadja ezt a kérést, sőt pár nap múlva már egy az utrechti rendekhez intézett kérvény benyújtásáról van szó,¹ azonban sem itt, sem Hágában semmi nyoma annak, hogy az tárgyalás alá került volna. Hasonló eredménye lett e kérésnek a délhollandi zsinaton,² hová Burman a levelet átküldte, ott megint úgy gondolkodtak, mint 1674-ben, hogy nem lenne eredmény, de majd alkalomadtán beszélnek a raadpensionarisszal. A régi passzív magatartás jelei újultak ki ismét!

Ám, hogy a holland Rendekbe vetett bizalom mily nagy volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az a kérvény, melyet három száműzetésben élő lutheránus lelkész a nagy választó külön ajánló levele kíséretében Kölnből június 9-iki kelettel azokhoz intézett. A Rendek irántuk tanusított fáradozásáért köszönetüket fejezik ki s némi pénzsegélyt kérnek, főleg azonban azt, hogy a vallás szabad gyakorlata Magyarországot illetőleg *a nijmegeni béke pontjaiban biztosíttassék*. A Rendek ezt a kérést augusztus 1-én³ ugyan tárgyalják, de — 200 frt. segély megszavazása mellett — az intervenció ügyét javaslatétel céljából a külföldi ügyek bizottságához teszik át, vagyis ad Graecas calendas elnapolják. Hasonló eredménye volt a gályarabok július 17-én Zürichben kelt kérvényének is, mit a svájci evangélikus kantonok ajánlólevelének kíséretében hoztak magukkal. Kéri a Rendektől, járjanak közbe, hogy a hazába visszatérhessenek, hol egyházaikba visszahelyezés és az elkobzott egyházi javak visszaállítása mellett az evangéliumot szabadon hirdethessék. A Rendek szeptember 14-iki ülésén⁴ a kérvény a külföldi ügyek bizottságához megy azzal a megbízással, hogy erről Hamel Bruyninx véle-

¹ Egyh. tan. jév. 1676 máj. 22, 29, jun. 5. — ² Knuttel. Acta. V. köt. 145. o. — ³ Rend. gyűl. jkv. 1676 aug. 1 (mint titkos határozat és részben eltérő tartalommal). — ⁴ U. o. 1676 szept. 14. Feltűnő, hogy úgy a nyílt, mint a titkos ülésen megtárgyalták és teljesen azonos szövegű határozatot hoztak.

ményét is meghallgassák. A kérvényező nyolc magyar lelkésznek minden kérés nélkül 400 frt. segélyt szavaznak meg. Szept. 19-én¹ egy újabb kérvényük kerül tárgyalás alá, melyben a Rendektől az angol királyhoz ajánlólevelet kérnek, mely ügy ismét a külügyi bizottsághoz kerül. Okt. 14-én aztán beérkezik Hamel Bruyninxnek két levéltervezete, melyek közül az egyik a császárnak, a másik az angol királynak szól és amelyek szintén a külügyi bizottsághoz kerülnek. Ugyanaznap — az intervenció egész folyama alatt most első ízben — tesz ugyan e bizottság jelentést² és tekintettel a Rende szept. 19-iki határozatára, mely az aug. 1-i, szept. 14-iki ügyek aktáinak elintézését, valamint Hamel Bruyninx meghallgatását is kívánja, ezekről említést is tesz, de azok tartalmán átsiklik, sőt Hamel Bruyninx szerény figyelmeztésként beérkező és a császárhoz intézendő levéltervezetét is elfelejtik megemlíteni. A három-négy ízben megújított kéréseknek nem lett tehát semmi eredménye: *a válasz passzív magatartás volt.* Csupán az angol királyhoz szóló levelet fogadják el a külügyi bizottság jelentése alapján és a magyar lelkészeket megbízzák, hogy azt adják át Van Beuningen londoni holland követnek, kinek szintén irnak, hogy a magyar lelkészek ügyét támogassa. A II. Károlyhoz irt levél rövid történelmi áttekintést ad az üldözött magyar lelkészek sorsáról és felemlíti a holland intervenciót, melyet még folytatni kívánnak. Minekutánna ez üldözött magyar lelkészek a királyi Felséget arra kérni szándékoznak, hogy érdekében a bécsi udvarban közbenjárjon, nem mulaszthatják el a Rende őket a Felség jóindulatába ajánlani.

Ennyi volt tehát az eredmény, mit a gályarabok megismételt kéréseikre elnyertek, *a Rende egyelőre nem voltak hajlandók az intervenciót bármilyen alakban is továbbfolytatni*, holott azok teljes bizalommal voltak a Rende iránt. Hágába megérkeztek után azokat egyenkint is felkeresték³ és megkérték, de jellemző, hogy Köpeczi Balázs és Steller

¹ Rend. gyűl. jkv. 1676 szept. 19. — ² U. o. 1676 okt. 14 (titkos). Az angol királyhoz irt levél holland eredetiben egész terjedelmében fel van véve ugyanott. — ³ Otrókócsi Fóris Ferenc levele Heideggerhez Zürichbe. Amsterdam, 1676 okt. 11 (Thury-féle kéziratok).

Tamás Hágában hat hétig volt kénytelen várakozni,¹ míg végre legalább az angol királyhoz szóló levelet elnyerték. Hamel Bruyninx azonban itt is a régi volt, a gályarabok há-
lája alig talál iránta szavakat. Otrokócsi „*pietate plenus et vere theologus*“-nak mondja, aki „*tanto cum zelo et fervore, ad hoc negotium, omnibus ingenii viribus, sancte promovendum, propensus et paratissimus est*“ s aki majdnem minden-
nap szívesen látta őket míg Hágában voltak.² Azt az emlékiratot is, mit ő készített és I. Lipótnak benyújtott, átadták a Rende-
k a gályaraboknak, hogy bemutassák az angol királynak is.

Más oldalról is történtek kísérletek a Rende-
k megmoz-
gatására. Jóllehet az utrecht-i egyháztanács elhallgat, való-
színűleg az utrecht-i rendek ismételt hiábavaló fáradozásá-
nak következményeként (a subsidio kérdése), de a magyar
lelkészekről való gondoskodást az északi és délhollandi zsi-
natok deputátusai Hágában, részben pedig az amsterdami
egyháztanács veszik a kezükbe, az utóbbi helyen egyébként
époly kevés eredménnyel.³ A deputátusok tárgyalnak ugyan
már szeptemberben (1676) Fagel raadpensionarisszal azirány-
ban, hogy a magyar lelkészek ügye a nijmegeni békekonferencia
tárgyai közé felvétessék, de Fagel vonakodott a kérést teljesíteni.⁴

Fagel magatartása, ki bizonyára nagyon óvatos diplo-
mata volt, amellet pedig nagy respektussal viseltetett a csá-
szár iránt, különösen érdekes. Lehetséges, hogy miközben a
deputátusok kérését teljesíteni vonakodott, a még mindig ki
nem fizetett subsidiókra gondolt, mert ugyanazon időtájt a
subsidiók végleges eltörléséről folyamatban voltak a tárgya-
lások.⁵ Bárha az alkalom, valamely határozott cselekvésre
most nagyon kedvező volt, a dán és a brandenburgi köve-
teknek Nijmegenben a magyar vallástügyek elintézését illetőleg
határozott utasításaik voltak⁵ és maga Kramprich is azon a

¹ Köpeczi Balázs levele Zürichben maradt társaihoz. Amsterdam, 1676 nov. 4. (Thury-féle kéziratok.) — ² L. az előbbi old. idézett leve-
let, továbbá Köpeczi Balázs levelét Heideggerhez Zürichbe. Rotterdam, 1676 nov. 9. (Thury-féle kéziratok.) — ³ Egyh. tan. jkv. 1676 okt. 8 és 15
— ⁴ A hágai deputátus kollégiumi jkv. 1676 szept. 16. — ⁵ Muller. I. m. 117—8. l. — ⁵ Azaz, hogy ezt csak a brandenburgi követekről tudjuk bizto-
san. V. ö.: A nagy választó magyar tanácsosának, Harsányi Nagy Jakab, 1677

nézetén volt (mely gondolatot a császár 1675 dec. 19-iki leveléből vélt kiolvasni), hogy az idő most nagyon kedvező a magyar lelkészek teljes megkegyelmezésének fejében a holland katolikusok számára vallásszabadságot biztosítani,¹ minden megtörött a Rendekek passzív magatartásán, szemmel láthatólag Fagel álláspontja következtében. Ennek a passzivitásnak egyébként egy jó része annak a körülménynek is tulajdonítható, hogy Hamel Bruyninx, aki mint többször jelezve van, új utasításokat kapott (a rendi határozatok erről egyébként hallgatnak), jelenleg Hollandiában szabadságon volt és a köztársaságot Bécsben 1676 közepétől 1677 közepéig követ nem képviselte.

Mint említettük, 1676 november elejétől kezdve a gályarabok Angliában tartózkodtak, hol II. Károly már egy akkoriban kinyomatott körlevélben ajánlotta őket,² mi Németalföld számára jelentékeny diplomáciai eredmény volt. Innen irtak leveleket a zsinati deputátusoknak Hágába, kérve ügyük előmozdítását, de Fagel ismét vonakodott valamit tenni. „Ha a helyzet továbbiakra kényszerít” — hangzott a felelete,³ politikája jellemző kifejezéseként. A gályarabok végre is idegessé válva, maguk közül néhányat visszaküldtek Hollandiába 1677 április folyamán, mikor is idevonatkozó kérésükre az április 26-iki határozatot elnyerték.⁴

Óhajításuk egyfelől az volt, hogy az angol királyt erről a dologról még körülményesebben tájékoztassák, másfelől pedig az, hogy Hamel Bruyninxnak adjanak utasítást ő éretlük közbenjárni. Mire a Rendekek úgy határoznak, hogy Hamel

febr. 3-ikáról Nijmegenben kelt levelét. (Thury-féle kéziratok.) Még egyelőre azt remélték, hogy a dán király is ad követeinek ilyen megbízatást. V. ö. Köpeczi levelét, 1676 nov. 4 (Thury-féle kéziratok), s ezért ment a gályarabok Hollandiába és Angliába indult küldöttségének két lutheránus lelkész-tagja (Steller és Niklécz) a következő (1677) évben Dániába.

¹ Kramprich jel. a császárhoz 1676 szept. 10 (Thury-féle kéziratok.) — ² Közölve: Hessels, J. H. *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum* (Cambridge, 1887–97), III. köt. 2611–14. l. 3808. sz. Latinul: *Lampe-Ember*, I. m. 488–92. l. *Bod*, P. I. m. II. köt. 100–3. l. —

³ A hágai dep. koll. jkv. 1677 márc. 17. skk. Fagel nevezetesen azzal akart kibújni, hogy Hamel Bruyninx már kapott utasítást, mi nem sokat jelentett, mert az még akkor Hollandiában tartózkodott. ⁴ Közölve: *Knuttel*, Acta. V. k. 186–7. o.

Bruyninx a császárnál, valamint az udvarban tegyen lépéseket, hogy a száműzetésben lévő lelkészek végleges szabadságukat, valamint gyülekezeteiket visszanyerjék. Küldenek egyúttal erről a határozatról egy másolatot Van Beuningen londoni holland követnek is, hogy az angol királynál kieszközölhesse, hogy a gályarabok érdekében a bécsi udvarnál az is tegyen hasonló lépéseket. Ez a tervezett közös fellépés azonban alig történt meg, mert Hamel Bruyninx, ki 1677 augusztus végén szabadságáról Bécsbe visszaérkezett, csak egyedül interveniál. Ama tárgyak között, melyeket szept. 4-iki emlékiratában¹ urainak megbízásából kifejtene kellett, a 6-ik pont alatt a magyar vallásügy is ott van, mely terjedelmes részlet tartalma a következő.

Mindenekelőtt hálas köszönetet mondanak a Rendekek azért, hogy a császári felség a magyar lelkészeket bilincseiből szabadonbocsátotta. Tekintettel azonban arra, hogy megvannak győződve arról, hogy azok ártatlanok, lelkiismereti kötelességüknek tartják, hogy bizva a császár jóságában, igazságosságában, valamint egyéb nem közönséges keresztyén erényeiben, arra kérik őt, hogy engedje meg a száműzött lelkészeknek a hazába való szabad visszatérést. Engedtesse meg továbbá az, hogy lelkipásztori tevékenységüket illetékes gyülekezeteikben tovább folytathassák épúgy, mint azelőtt, valamint hivatásuk és hivataluk szerint végezhessek mindazt, amire kötelezve vannak. A hűségeskü esetleges megismétlése mellett adassanak vissza nekik elvett templomaik, iskoláik, lakásuk, valamint az ahhoz tartozó egyházi javak.

Minekutánna a Rendekek tájékozva vannak arról, hogy a magyarországi lázongásokat különböző hatalmak támogatják és ezek minden valószínűség szerint belháborúra vezetnek, kötelességüknek tartják a szövetségi viszony és érdekközösség alapján a császári felséget a legnyomatékosabban figyelmeztetni. Ha a lázadás végleg kitör, annak hátrányát a Rendekek is érezni fogják, miért is ajánlják, hogy azokat a körülményeket, mik a lázongások *okaí*, minél előbb tisztázzák. A lázadás *jogosultsága* ugyan a Rendekek előtt ismeretlen s nem

¹ Melléklet az 1677 szept. 19-iki jelentéshez.

is óhajtják azt vizsgálat alá venni, annál kevésbbé, mert a Felség jóságát és igazságszeretetét ismerik. Mindez azonban nem tarthatja őket vissza attól, hogy ki ne jelentsék, hogy „az a béke, amellyel a király alattvalóit megajándékozza, hogy egy polgárháborút befejezen, sokkal nagyobb jelentőségű dolog, mint új birodalmaknak megszerzése; hogy a belső forrongásoknál a legnagyobb győzelem abban áll, hogy nem kell győzni“. „Egy király az alattvalói ellen viselt polgárháboruban mindig veszít, sohasem nyer, még akkor sem, ha netalán győzedelmeskedik“. Figyelmeztetik a császárt arra, hogy Magyarország mögött egy hatalmas ellenség (a török) áll, amelynek érdeke annak védelmezése. Ne engedje azért, hogy újból félrevezessék azok, kiknél csak az egyéni érdek a döntő szempont. Jóllehet nézetének igazolására még több nyomós körülményt tudna felhozni, de meg van győződve arról, hogy a Felségnek egyéb bölcs tanács is áll rendelkezésére. A figyelmeztetés azonban abból a jóindulatból eredt, hogy közös fegyvereiket Franciaország ellen annál megfelelőbben használhassák. Azonban éppen ezért nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy kérésükből engedni nem hajlandók s kéri a Felséget, hogy erre határozott feleletet adjon. Ha a száműzetésben levő magyar lelkészek kegyelmet nyernek, azon nem csupán ők, hanem az egész keresztyénség örülni fog, mert szenvedésük és nyomoruságuk híre az egész világon elterjedt.

Ez az emlékirat is, mely burkoltan bár, de rámutatott arra, hogy a magyar felkelések oka éppen a vallásüldözésekben kereshető és ilyen módon a vallásüldözések alapjául szolgáló gyanusítást visszafordította, eredménytelen maradt. Fagel ismét elkésett, Hamel Bruyninx még csak választ sem kapott erre.¹ Vajjon, hogy aztán 1680-ig tett-e lépéseket, bizonytalan. Levelei nem említik ezt. A hágai zsinati deputátusok jegyzőkönyve emlékezik meg csak arról,² hogy Fagel, a raadpensionaris, 1678 első hónapjaiban biztosította őket, hogy

¹ 1677 szept. 4-iki emlékiratára nov. 30-án kapja meg a császár feleletét (e hó 24-iki keltezéssel), de sem a császár nem válaszolt erre a pontra, sem Hamel Bruyninx nem ütdött meg ezen. L. 1677 dec. 2. jelentését. ² A hágai dep koll. jkv. 1678 márc. 16. skk.

Bécsbe ez ügyben ismét irtak, de a Rendeek gyűlésének jegyzőkönyvében ennek semmi nyoma nincs. Hamel Bruyninx is véglegesen elhallgatott. Bárhogy is áll azonban a dolog, az 1678-ik évvel mindenképpen befejezettnek tekinthetjük a holland Rendeeknek a magyar vallásügyekre vonatkozó intervencióját.¹

Áttekintve az intervenció e szakát a következők ragadják meg a figyelmet. A gályaraboknak, 1676-tól kezdve, az intervenciót illetőleg kettős cél lebegett szem előtt, az egyik által a hazába és egyházaikba való szabad visszatérést, a másik segítségével pedig a magyar protestáns egyházaknak immár erősen megingatott szabadságát óhajtották biztosítani.

¹ Egy feltétlenül jellemző esetet kell még itt megemlíteni, amely abból az időből származik, mikor már a holland intervenció eredménytelensége nyilvánvaló volt (1678 második fele). Felettébb jellemző ez a külföldi ügyek „bizottságának” eljárási módjára. A hágai zsinati deputátusoknak Fagel ajánlatára módjukban állt egyszer Van Beverningk neves holland államférfival erről az ügyről beszélni. Van Beverningk egyébként úgy ismeretes, mint aki Fagellal ellentétes politikát üzött, illetőleg akart üzni és a császári diplomatákban soha nem bízott. A zsinati deputátusoknak, mikor őt felkeresték, előadta, hogy ő a svéd, angol és osztrák diplomatáktól kérdezősködött ez ügy felől (valószínűleg 1677-ben), kiknek válaszai magától értetődőleg különbözők voltak. Egyszer aztán Nijmegenben meglátogatta őt egy magyar lelkész, aki őt közbelépésre kérte. (Ez is valószínűleg 1677-ben történt.) Erre ő azt felelte neki, hogy őket a császári diplomaták a „lázaság”-ban való részességgel vádolják, miért is mielőtt valami érdemlegeset lehet tenni, előbb ezt a gyanúsítást kell tisztázni. A magyar lelkész pedig — állítása szerint — nem tudott neki válaszolni semmit. Valóban lehetséges, hogy az a bizonyos magyar gályarab erre nem tudott válaszolni, de valószínűleg inkább bámulatában, mint büntudata következtében, lelki állapotát sem hagyva egészen ki a számításból. Eltekintve nevezetesen attól, hogy ez az állítás diplomáciailag már rég elavult volt és hogy egy halom nyomtatvány különféle nyelveken Van Beverningk rendelkezésére állt már ekkor, ő személyesen tagja volt annak a bizottságnak, mely Hamel Bruyninx jelentéseit volt hivatva a Rendeek megbízásából tanulmányozni. Sőt, Hamel Bruyninx terjedelmes emlékirata, mely kizárólag ennek a vádnak tisztázására íródott 1676 elejétől fogva már ennek a „bizottság”-nak volt a kezében. Erről ő mitsem tudott, úgyhogy Fagel hívta fel rá később a figyelmét. L. ez ügyet részletesen a hágai dep. koll. jkv. 1678 nov. 9. skk. 1679 márc. 8 skk.

Különösen kivehető ez a gondolat abból a levélből, melyet Hamel Bruyninxhoz Zürichből intéztek.¹ Az „intercessio pro restitutione Ecclesiarum Hungaricarum et nostri“ érdekében hívták fel annak figyelmét az ott közölt három pontra, nevezetesen, 1. hogy a szabad vallásgyakorlatot országos törvények biztosítják, 2. hogy nem valószínű, hogy a királynak kifejezett akarata lenne annak háborgatása, végezetül, 3. hogy e feltevés alapján vonakodtak a pozsonyi törvényszék előtt is a reverzálisokat aláírni. Ez a kettős cél inspirálta azt a valószínűleg a brandenburgi választó, Frigyes Vilmostól eredő gondolatot is, mely a magyar vallásszabadság biztosítását a nijmegeni béke pontjai közé akarta felvenni s amely tervet nemcsak a kölni kérvényezők ajánltak a Rendekek jóindulatába, de amit a holland egyházi körök is magukévá tettek. E célból adta a nagy választó azt az utasítást is követveinek, hogy „Magyarországnak dolgairul ne felejtkezzenek el“.² Az utrechti egyháztanács is ezt a kettős célt hangsúlyozta 1676 július 17-én tartott gyűlésében, de a Rendekek erre egyelőre nem volt bátorságuk.

Másrészről azonban a Hollandiában tartózkodó gályarabok nemcsak 1676, de 1677 folyamán is *csak* a hazába és egyházaikba való szabad visszatérést kívánják biztosítani, mely gondolatot nemcsak a Rendekek fogadtak el, de Hamel Bruyninx sem óhajtott — legalább is a benyújtott emlékiratában — többet elérni.

A holland Rendekek magatartása viszont az intervenció harmadik szakában a császár és a Rendekek közti politikai viszonyban leli magyarázatát. A gályaraboknak De Ruyter által történt kiszabadítása, valamint I. Lipót február 8-iki és március 20-iki rendelete következtében az intervenció abba a helyzetbe került vissza, melyben az 1674-ik év folyamán,

¹ Lampe-Ember, i. m. 494—6. A bevezető sorok, melyek nyilvánvalóan az 1677 ápr. 26-iki rendi határozatra vonatkoznak, már magukban is elég bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy e névtelen levelet Hamel Bruyninxhoz intézettnek tekintsük. — ² Harsányi Nagy Jakab, a brandenburgi választó magyar tanácsosának levele a Zürichben tartózkodó magyar lelkészekhez, kelt Nijmegen (Hollandia), 1677 febr. 3. (Thury-féle kéziratok.)

valamint 1675 elején volt. A gályákra és a börtönbe került lelkészek visszanyerték ugyan szabadságukat, de az 1675-iki emlékirat I. Lipót előtt nem volt ártatlanságuk nyomós bizonyítéka. Sőt éppen Hamel Bruyninx követte el a legnagyobb diplomáciai hibát, mikor a helyzet kényszerítő hatása alatt a reverzálist aláírta, *mert ezzel elismerte, hogy erre szükség van.* Az intervenció számára így 1676 után nem maradt más út, mint a *kegyelem*, melynél a Rendekek ismét a császár jóakaratótól függő viszonyba kerültek.

E ponton azonban a Rendekek, főleg Fagel, ki a külügyeket vezette, legjobban érezték tehetetlenségüket. Hollandiában 1676 második felében mind hangosabb lett a békevágy, mit az a meggyőződés táplált legerősebben, hogy nekik egynémely belgiumi érdekeiket kivéve, a háború folytatásában semmi érdekük nincs. Ezt annál nyomasztóbbá tette az a tudat, hogy a szerződésileg biztosított subsidio, melynek eleget tenni jórészt lehetetlen volt, csak a császár, Dánia és Brandenburg érdekeit szolgálta. Mig a császár a háború erőlyes folytatása mellett foglalt állást — anélkül, hogy a katonai műveletek terén is *tényleg* ezt a politikát követte volna —, és csak nagy titokban jelentette ki október 19-én Kramprichnak azt a hajlandóságát, hogy a subsidiótól eltekint, ha a háború folytatását ez akadályozná, Kramprich elmulasztotta ezt a segédeszközt rögtön alkalmazni. Ezzel szemben Fagel „példátlanul hazudozó természete“, valamint említett diplomáciai alapelve lehetetlenné tette azt, hogy a magyar gályarabokat a császár követének erőlyesen figyelmébe ajánlja. A nijmegeni békekonferencia is, bár 1676 novemberében végre, a császári és a spanyol követektől eltekintve, összeült, 1678-ig nem volt egyéb, mint látszat. Úgy Orániai Vilmos helytartónak, mint Fagelnek jó volt arra, hogy Amsterdamot elhallgattassa és a császár követeléseit mérsékelje.

Az 1677 év folyamán a szövetségi viszony még inkább megrosszabbodott. Januárban elkeseredetten jelentette ki Orániai Vilmos Kramprichnak, hogy úgy látszik a császárnak fontosabb a pfalz-neuburgi herceg fiának kölni koadjutor-sága, mint Belgium sorsa, mert ezáltal a birodalomban a császári és a katolikus párt erősödik, ám a Rendekek is kény-

telenek ezért azt tenni, mit érdekeik parancsolnak. Hasonló bajok voltak a katonai és az ismét felmerült subsidio kérdésében is, főleg azonban Orániai Vilmos házasságát illetőleg, mely az év második felében megvalósulni látszott. Ez a probléma különösen fontos és talán legjobban megvilágítja azt, hogy Hamel Bruyninx ez időben benyújtott utolsó emlékiratára miért nem kapott választ.

Orániai Vilmos kiváló politikai érzéssel látta be azt, hogy a jelenleg folyó háború szerencsés befejezését, mint Németalföld jövőjét a két szomszédos tengeri hatalom, Anglia és Németalföld szorosabb viszonya biztosítaná. E cél elérésére legjobb megoldásnak az angol király, II. Károly leányának eljegyzése látszott, annál is inkább, mert a két család egymással rokoni viszonyban volt. A habsburgi politika azonban nem jó szemmel nézte a két szomszédos protestáns hatalom szövetségét, annál kevésbbé, mert attól félt, hogy ennek következménye a holland külpolitika irányának megváltozása, és pedig Franciaország javára, lesz. Nem tudta belátni azt, hogy ezáltal Angliának is meg lenne a módja, a franciától teljesen független külpolitikát űzni. Eppen ezért Kramprich és a császár haragja 1677 szeptember havától kezdve több hónapig megnehezítette a szövetségi jó egyetértést, annál is inkább, mert Fagel, ki e tervet illetőleg a legnagyobb hazugságokra vetemedett, Kramprich előtt hitelét vesztette. Még rosszabbá tette a viszonyt az 1678 jan. 10-iki titkos holland-angol szerződés, mit megkoronázott az ugyanazon év augusztus 10-én megkötött *különbéke*, bárhog is látta be Kramprich, hogy ennek meg kellett történni s bármiként reménykedett még az utolsó pillanatban is, hogy az mégis megghiusul.¹ *Az azonban az 1676—78. évi politikai helyzetből világosan kitűnik, hogy a Rende 1677-ben végre kedvetlenül megindított intervencióját siker nem koronázhatta.*

¹ A császár és a Rende politikai viszonyát az 1676—78. évek folyamán részletesen tárgyalja Muller többször idézett munkája: *Nederlands eerste betrekkingen met Oostenrijk* (Amsterdam 1870.) 116—144. 1.

Az egyház magatartása.

Minekelőtte a németalföldi egyház magatartásának tárgyalásába bocsátkoznánk, szükséges annak megértéséhez a XVII. századbeli holland egyházi szervezetről rövid áttekintést nyújtani.

A helyi egyházat képviselte az *egyháztanács* (presbyterium, synedrium, consistorium), melynek tagjai a lelkészek és meghatározott időre választott világiak (ouderling) voltak, sőt némely helyen még a diakonusok is. Az egyháztanács a dordrechti zsinat egyházigazgatási határozatainak 37. §-a értelmében minden héten köteles volt egybegyűlni.¹ A helyi egyházakat a *classis* foglalta egybe, melynek tagjai az egyházak kiküldöttei és pedig az összes lelkészek voltak, akik mellé a lelkészek számának megfelelően az egyháztanács egy-egy világi tagja csatlakozott,² továbbá az illető tartomány klasszisainak egy-egy lelkészi megbízottja, kinek feladata a saját klasszisa számára a határozatok lemásolása volt. A klasszis gyűlésének ideje nincs szorosan megállapítva, de legalább három hónaponként tartozott összeülni. Az ugyanazon politikai tartományhoz tartozó klasszisok évenként egyszer *tartományi zsinatra* jöttek össze, melynek tagjai a klasszisok kiküldöttei voltak. Itt azonban már megváltozott a lelkészek és világiak arányszáma, mert az egyik tartomány klasszisa pl. három lelkészt és egy presbytert (Dél-Holland), míg a másik két lelkészt és két presbytert küldöttek.³ Mint az egy tartományhoz tartozó klasszisinál a szomszédos klasszisok,

¹ Ipey A. és Dermont I. J. *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*. (Breda 1819—1827.) I. köt. 372. l. Voetius G. *Politica Ecclesiastica*. (Amsterdam 1663—76.) Pars III. p. 246—7. —

² Ipey—Dermont, i. m. I. köt. 373. l. Voetius, i. m. Pars III. p. 306. —

³ Ipey—Dermont, i. m. I. köt. 369. l.

úgy e tartományi zsinatokon is az egyesült németalföldi tartományok zsinatainak kiküldöttje(i) is megjelent(ek) a határozatok lemásolására. E szokásnak „levelezés“ (correspondentie) volt a neve, mi — tekintve, hogy a Rendek a dordrechti zsinat (1618—19.) után állandóan megakadályozták az összes tartományokat magában foglaló egyetemes u. n. nemzeti zsinat összegyűltét, mit az három évenként tartani rendelt — nagy jelentőségre emelkedett. Bár ez az intézmény nem tudta megakadályozni azt, hogy a különböző tartományok egyházjogilag nemcsak külön, de egymástól sok tekintetben elütően is fejlődjenek, de mégis — az évenként egyszer félhivatalos megbeszélésre Hágába összejött tartományi deputátusok gyűlésétől eltekintve — az egyetlen kapocs volt a XVII. és XVIII. század folyamán. Mivel a tartományi zsinat csak évenként egyszer jött össze, az év folyamán felmerült ügyek elintézésére szűkebb hatáskörrel rendelkező deputátusokat választottak, mely testületnek *deputátus kollégium*¹ a neve.

A politikai tartományok előjárósága, úgy a klasszis, mint a synodus gyűléseinek megtartását előleges engedélytől, valamint a rendi kiküldöttek jelenlététől tette függővé, ami lényegében a középkori jus patronatus utolsó maradványa volt. Éppen az általunk tárgyalt korszak zárta le azt a nagy harcot, melyet a voetianus reformtörekvések egyebek között a katholicizmus emez egyházjogi maradványa ellen indítottak s minek eredményeként a református egyházjog nem ugyan *jure divino*, hanem „szokásjog“ alapján a rendi kiküldötteket kénytelen volt elismerni. Bennünket különben azért érdekel a dolog, mert ezek a rendi kiküldöttek éppen e minőségükből kifolyólag az intervenció gondolatának egyik legerősebb támaszai voltak s a tartományi rendek, valamint az egyházi testületek között ez ügyben közvetítő szerepet töltöttek be.²

¹ Rutgers H. C. Kerkelijke deputaten. Kampen 1910. — ² Kivált Burman működésében tapasztalható ez, ki különös kegyben állt a város és a tartomány urainál, mert a voetianus reformtörekvésekben jobbra a felsőbbség álláspontját védelmezte. V. ö. Duker A. C. Gisbertus Voetius. (Leiden 1893—1915.) II, III. k. és Goeters W. Die Vorbereitung des Pietismus in der ref. Kirche der Niederlande. Leipzig 1911. passim.

Elsősorban nekik lehet köszönni azt, hogy a magyar egyháznak nemcsak Hamel Bruyninx, de a holland egyház által is képviselt ügye támogatásra talált a Rendeknél.

A németalföldi egyház, különösen a tartományi zsinatok magatartását illetőleg továbbá még két körülmény fontos. Az egyik, mely figyelmet érdemel, az a körülmény, mit már előbb megtárgyaltunk és amely a magyar vallásüldözésekről szóló pontos hírek hiányát illeti. A másik körülmény az a tény, mely a tartományi zsinatok magatartását világítja meg, hogy a zsinatok tagjai évről-évre változtak és mindig új kiküldöttek voltak azok, akik a bennünket foglalkoztató időközön belül a magyar lelkészeket illető határozatokat fogalmazták. Ebből érthető ugyanis meg — egyéb okok mellett — az, hogy a zsinatok magatartása jórésztben passzív volt, mert annak új tagjai, ha a zsinati jegyzőkönyveken kívül nem állott egyéb forrás rendelkezésükre, egészében keveset tudtak a történekből. Az állandó zsinati bizottság (deputátus kollegium) tagjait hasonlóképpen csak egy évre választották, eltekintve az észak- és dél-hollandi deputátusok kollegiumától, melynek tagjai két évre lettek választva olyanformán, hogy évenként a tagok fele lelépett,¹ tehát itt is csak az egyik rész volt jobban tájékozva arról, ami az előző évben történt. Ezekből, valamint az előbb említett szorosabb kapcsolat hiányából világos, hogy a zsinatoknak *rendszeres, egyetlen pontra koncentrált fellépése lehetetlen volt*, valamilyen *közös fellépésről* pedig egyáltalán nem lehetett szó.

1. Az első homályos hírek Magyarországból az 1674. év folyamán egészében véve nem gyakoroltak nagy hatást sem az említett dél-hollandi zsinaton, sem az utrechti egyháztanácsban, hol „nagy szomorúsággal“ értesültek a magyar református egyházak üldözéséről, minek következtében elhatározzák, hogy róluk nyilvános imákban fognak megemlékezni.² Tarcali levele 1675 februárjában keltett csak nagyobb izgatottságot az utrechti egyháztanácstól kezdve a Rendekek gyűléseig, sőt Frieslandban is kezdenek a leeuwardeni lelkészek a magyar testvéregyház iránt érdeklődni. Mikor Burman, az

¹ Rutgers, i. m. 68. — ² Egyh. tan. jkv. 1674 jun. 5.

utrechti lelkész és theol. tanár, Hanauból szeptemberben visszatért, támasztott Otrokócsi junius 6-iki levele általános mozgalmat. Az utrechti tartományi zsinaton¹ nemcsak Otrokócsi levelét, de a frieslandi rendek márciusi átíratát is felolvassák s míg egyfelől a tartományi rendeket kérik közbelépésre, addig a deputátusokat is megbízzák, hogy erről a többi tartományokat is értesítsék. 1675 november 3-án kelt, csak Hágába küldött levélben² kérik is az utrechti deputátusok hivataltársaikat, hogy a saját tartományuk rendjeinél az üldözött magyar testvérek érdekében szavukat felemeljék, mert azokhoz — Salvianust idézve — Krisztus vére köti őket. Közlik Otrokócsi levelének tartalmát, az utrechti zsinat határozatát, a rendi kiküldöttek ígéreteit, mely szerint azok Orániai Vilmos helytartóval is tárgyalni szándékoznak.

Az utrechti deputátusok levele a dél-hollandi „correspondens“-nek, Ridderus lelkésznek küldetvén, ez a maga részéről a hágai zsinati bizottságot értesítette az eseményekről, mire az Fagelnél az intervenció érdekében lépéseket tett. A raadpensionaris közölte velük ez alkalommal a november 11-iki határozatot, de az, mint titkos akta, csak decemberben jut kezükbe, mire az ügyet elintézettnek tekintik.³

A nyár folyamán tartatni szokott zsinatok közül, az imént említett utrechti kivételével — Frieslandban és Overijsselben kerül az ügy szőnyegre. *Friesland*⁴ köszönetet szavaz a deputátusoknak a tartományi rendek március 20-iki határozatának kieszközléséért és azt egész terjedelmében jegyzőkönyvébe veszi. *Overijssel*⁵ elrendeli, hogy a gyüleke-

¹ Az utrechti zsinat jegyzőkönyve 1675 szept. 7—11. 41—42. §. A rövidség okáért nem írom ki többé, hogy az adatok a zsinati jegyzőkönyvekből valók, hanem csak azt a helyet, hol a zsinat tartatott, továbbá az időt, valamint a megfelelő §-t. — ² Az utrechti deputátus collegium jkv. 1675 nov. 2—3. — ³ A hágai dep. koll. jkv. 1675 nov. 20—21. és dec. 17—18. Megjegyzendő, hogy ellentétben a többi tartománnyal, melynek deputátus kollégiumai önállóak voltak, addig itt a dél-, valamint az észak-hollandi tartomány zsinatainak deputátusai alkottak egy kollégiumot. — ⁴ Leeuwarden 1675 jun. 1. skk. 37. §. — ⁵ Zwolle 1675 jun. 8—12. 9. §.

zetek imáikban az elnyomott magyar egyházakról megemlékezzenek.

Szeptember óta különösen nyugtalanná lett az utrechti egyháztanács, hol az ügyet három hónapon keresztül majdnem minden ülésen megtárgyalják, az eddigi eredményekről jelentést tesznek. Október elején beérkező levelek hatása alatt kérdezősködnék Hágában az intervenció ügyében, a november 11-iki határozatot pedig tudomásul veszik. Nem mulasztják el Best lelkészt is felkérni, hogy írjon Angliába, hogy az ügyről az angol parlament is tudomást vegyen.¹ Az utrechti mozgalom lelke kétségtelenül Burman, ki a gályarabokkal is levelez, számukra pénzt gyűjt, valamint kísérleteket tesz arra is, hogy a Rendet, a brandenburgi (Frigyes Vilmos), pfalzi (Károly Lajos) választófejedelmet, a svájci kantonokat, a spanyol követet (Lira Hágában?), az angol királyt (II. Károly) közbelépésre bírja. Ír De Ruyter vejének, Somer Bernát amsterdami lelkésznek is, kit még a november 11-iki határozat *előtt* megkér, hogy az a gályarabok ügyét De Ruyter jóindulatába ajánlja.² Ha a határon kívül nem sokat ér is el, mert közvetítő személyekre is szüksége van, buzgósága a határon belül az intervenció ügyére tagadhatatlan nagy befolyással van.

Októberben az amsterdami egyháztanács is mozgásba jön, hol szintén a polgármesterekhez fordulnak, kik jóindulatot ígérnek. Decemberben — úgy látszik — a Burman által átküldött Otrokócsi-féle október 19-iki levél érkezik kezükbe, mit Lycychton lelkész és zsinati deputátus kezébe adnak, hogy azt akár a polgármestereknél, akár pedig a hágai deputátus kollégium ülésén bemutassa.³

1676 első felében általában nyugalom uralkodik, úgy az utrechti és amsterdami egyháztanács, mint a hágai deputátus kollégium további lépéseket nem tesz, Somer amsterdami lelkész közli, De Ruyter hozzá írt levele alapján, hogy a fogoly magyar lelkészek dolgában a legjobbat lehet remélni.⁴

¹ Egyh. tan. jkv. 1675. szept. 6., 13., okt. 11., nov. 8., 15., 22., 29. — ² Burman levelei Otrokócsihoz, Hanau 1675. aug. 19.; Utrecht 1675. dec. 6. (Thury-féle kéziratok) L. még *Thury*, Adatok 101. l. —

³ Egyh. tan. jkv. 1675. okt. 31., nov. 7., dec. 12. — ⁴ Egyh. tan. jkv. 1676 márc. 5.

Otrokócsi Fóris Ferenc által Velencéből irt újabb levél kelti fel ismét az érdeklődést irántuk és pedig újból Utrechtben.¹ A zsinatok közül Friesland, Észak- és Dél-Holland, Overijssel és Utrecht foglalkozik velük, mi növekvő érdeklődésről tesz tanúságot. *Friesland*² örömmel veszi tudomásul a rendek megbízottjainak azt a közlését, hogy a magyar gályarabok szabadságukat visszanyerték. A *dél-hollandi* zsinaton³ a delegátusok közlik, hogy minekutánna a magyar gályarab-lelkészek sorsáról értesültek, rögtön tettek lépéseket, minek eredményeként a kiszabadítás megtörtént. Felolvassák azonkívül a gályarabok levelét, melyben azok eddigi fáradozásait megköszönik s kérik az intervenció folytatását. Erre nézve a zsinat úgy határoz, hogy azt még korainak tartja, de a deputátusok figyelmébe ajánlja, hogy Fagellel alkalomadtán tárgyaljanak. Az *észak-hollandi* zsinaton⁴ a deputátusok, valamint Dél-Holland és Utrecht korrespondensei adják elő a De Ruyter-féle kiszabadítás történetét és közlik, hogy a magyar lelkészek Svájcba indultak. Az *ovarijsseli*⁵ megállapítja, hogy náluk az imádkozás „az igazság ellenségeinek közepette szenvedő és küzködő egyházakért” gyakorlatban van és a klasszisok ígérik, hogy abban kitananak. Az *utrechtin*⁶ jelentik a delegátusok, hogy a múlt évi megbízáshoz hiven irtak a többi zsinatokhoz, valamint a rendek követői is előadják, hogy azok részéről minő lépések történtek, végezetül az észak- és dél-hollandi deputátusok is közlik zsinatjaik aktáit. A rendek megbízása következtében De Ruyter által eszközölt kiszabadításról is hasonlóképpen tudomást vesznek.

Amikor a gályarabok küldöttsége augusztusban megérkezik, az érdeklődés már általános. Az utrechtii egyháztanács diszülésben fogadja őket, hol szenvedésük és kiszabadításuk történetét röviden előadják s közlik, hogy társaik Zürichben, 1676 július 20-án (u. i.) kelt és Séllyei István által aláírt

¹ Egyh. tan. jkv. máj. 22., 29., jun. 5. — ² Heerenveen 1676 máj. 29. skk. 17. §. ³ Dordrecht 1676 jul. 6–18. 14. §. — *Knuttel*, Acta der particuliere synoden van Zuidholland, V. köt. 145. l. —

⁴ Amsterdam 1676 jul. 27. skk. 7. §. — ⁵ Nollerdoven 1676 máj. 30., jun. 1., 7. § — ⁶ Utrecht 1676. szept. 5–9. 41. §.

megbízása értelmében Hágába készülnek, hogy megköszönjék a Rendeeknek irántuk tanusított jószágát s egyszersmind kériék őket, hogy a magyar egyházak szabadsága érdekében a császárnál közbenjárjanak. Köszönik Utrecht eddigi támogatását és kéri azt továbbra is.¹ Az úgy látszik Németországba menekült evangélikus lelkészek közül hármat az utrechti klasszis ezzel ellentétben hidegen fogad,² valószínűleg annak jeléül, hogy ők úgysem sokat tudnak tenni, mert hiányzik a nekik megfelelő politikai testület. Jóindulatúlag fogadta azonban magukat a gályarabokat az amsterdami egyháztanács is, mikor azt szintén további intervencióra, valamint némi pénzsegélyadásra kéri. A tanács el is határozta, hogy a polgármestereket részint politikai, részint pénzbeli támogatás céljából megkeresik, valamint a diakonusoknak is figyelmébe ajánlják őket, nem kevésbbé az amsterdami klasszisnak.³ A következő hetekben ennek a határozatoknak végrehajtásával, valamint egy Angliába szóló ajánlólevél adásával foglalkoznak, pénzbeli segélyre azonban sajnos, csak a diakonia, de a városi tanács nem volt hajlandó.⁴ A klasszis is hasonló szeretettel fogadja őket, számukra nagyobb pénzsegélyt szavaz meg, az idevonatkozó kérdésekre pedig ajánlja, hogy az admirálisnak, melynek rendelkezése alá De Ruyter is tartozott, fejezzék ki köszönetüket, mi a klasszis hivatalos asszisztálása mellett meg is történt.⁵ Hasonló fogadásban volt részük az ország más helyein is, melyek a következők: Arnhem, Leiden, Hága, Delft, Rotterdam, Dordrecht, Gouda, Haarlem.⁶ Szomorú helyzetükben, amennyiben az ország nehéz pénzügyi viszonyai megengedik, úgy magán, mint hivatalos részről pénzbeli támogatást is nyernek. A Hollandiába ment gályarabok Zürichbe irt leveleikben hálásan ismerik is el azt a támogatást, amiben a holland lelkészek őket részesítették.

¹ Egyh. tan. jkv. 1676 aug. 25. — ² Classis jkv. 1676 aug. 8—9. 14. §. — ³ Egyh. tan. jkv. 1676 okt. 8. — ⁴ M. az 1676 okt. 15., 22., 29., nov. 5. Diakonia jkv. 1676 okt. 13., 22., 29., nov. 3. — ⁵ Classis jkv. 1676 okt. 12—13. — ⁶ Otrókócsi levele Heidegger H. tanárhoz és Balber J. lelkészhez Zürichbe. Amsterdam 1675 okt. 11. (Thury-féle kéziratok.)

Eltávoztuk után¹ az egyházi intervenció súlypontja véglegesen a hágai deputátus kollégiumra szállt át, úgy az utrecht, mint az amsterdami egyháztanács véglegesen elhallgat. A mozgalom teljesen a Rende és Fagel körül összpontosul, bár nincs sok eredménye. A hágai deputátusok idevonatkozó kérdésekre Fageltól azt a választ nyerik, hogy a magyar lelkészek ügyét nem lehet a nijmegeni béke-konferenciára felvenni s midőn a gályarabok pár hónap eltelte után a kollégiumot újból közbelépésre kéri, az Fageltól azt a választ nyeri, hogy Hamel Bruyninx már kapott utasítást.² A nyugtalanná lett gályarabok közül 1677 áprilisban visszatértek is a hágai deputátusok segítségével nyerik el a Rende április 28-iki határozatát,³ míg ügyük a nyári zsinatokon is újból szóba kerül. A *dél-hollandi* zsinaton⁴ a deputátusok a legutóbbi fáradozásukról tesznek jelentést és a zsinat megbizza őket, hogy munkájukat folytassák. Ami meg is történt, mert az *észak-hollandi* zsinaton⁵ ugyanaz a deputátus kollégium jelenti, hogy Hamel Bruyninxsal is beszéltek, ki mélyer

¹ Sajnos, nem lehet megállapítani pontosan, vajon mikor érkeztek Hollandiába. *Thury* közlése szerint (Prot. Szemle 1919 46. o.) jul. 28-án (régi időszámítás) indultak el Svájczból, míg az utrecht classis aug. 8–9. napján tartott gyűlése már „hazájuk és egyházukból elűzött” három magyar ev. lelkészt fogad. Ezek azonban nem lehetnek a gályarabok, mert egyrésztől alig hihető, hogy 10 nap alatt Zürichből megérkezhetek volna (a legközelebbi úton, a Rajna mentén legalább is mindenütt a háboru miatt alig utazhattak), másrészt meg a Hollandiába indult küldöttségnek csak két tagja volt evangélikus. Valószínűleg arról a három evangélikusról van itt szó, kiknek kérvényét a Rende aug. 1-én tárgyalták, kik tehát ekkor Hágából vissza Kölnbe igyekeztek. Otrokócsi azt írja, (Heideggerhez írt levél, Amsterdam 1676 okt. 11.) hogy Utrechtben egy hétig pihentek s innen aug. 28-án (r. i.) mentek Hágába, ennél fogva tehát Utrechtbe aug. 20–21-én (r. i.) kellett megérkezniök. Így megérthető az is, hogy az utrecht egyháztanács aug. 25-én fogadta őket. A meglátogatott egyházak ama névsorából pedig, melyet Otrokócsi közöl (Arnhem, Utrecht, Leiden, Hága, Delft, Rotterdam, Dordrecht, Gouda, Haarlem, Amsterdam), egyebek mellett geográfiai szempontból következtetni lehet, hogy ez egyszersmind az *utírányt* is jelöli, mint ahogy leveléből ki is derül, hogy Utrechtből Leidenbe s innen Hágába mentek, viszont az utolsó állomás Amsterdam volt, hová október elején érkeztek és ahol 8-án (u. i.) fogadták

megindulva ígérte meg, hogy mint eddig, úgy ezután is mindent megtesz a magyar egyházak és a számüzött lelkészek érdekében. A zsinat körébe tartozó klasszisok is vállalják a nyilvános imák folytatását, mit *Utrecht*,⁶ valamint *Overijssel*⁷ is elfogad. Magára vállalja ezt az „imádság-hadjáratot“ *Gelderland*⁸ is, hol a dél-hollandi kiküldött ismerteti meg most első ízben a dolgot. Ugyanitt megbízást adnak a deputátusoknak, hogy a tartományi rendeknél is emeljenek szót, aminek eredménye azonban aligha lett, mert Gelderland a következő évben nem foglalkozik e ponttal. A következő év nyaráig a hágai deputátus kollégium ismét több ízben felkeresi Fagelt, ki szokása szerint igéri, hogy a császárnak irnak, sőt 1678 tavaszán biztosítja őket, hogy az meg is történt, bár ennek semmi nyoma nincs.

Az 1677. év folyamán a gályarabok Németalföldre és Angliába indult küldöttsége is megoszlott. Angliából, úgy látszik, ez év áprilisában a két evangélikus lelkész, Steller és Nikléczi visszatértek, mikor is a Rende határozatát elnyerve, ügyük megismertetésére tovább mentek Dániába. Igen valószínű, hogy nem sokkal azután Otrókócsi és még egy meg

őket. Világos tehát, hogy aug. 20-ika körül már Arnheimben voltak s így a *holland határt aug. 15–20. között* kellett átlépniök. Érdemes még megjegyezni, hogy Hágába érkeztek után (két napig tartózkodtak Leidenben), mely a régi időszámítás szerint szept. első napjaira esett s a Rende gyűlésén első kérvényük már szept. 4–14-én tárgyalás alá kerül, — csak hatan mentek tovább, t. i. Köpeczi Balázs és Steller Tamás az intervenció ügyében Hágában maradtak. Itt várakoztak hat hétig a határozatra (v. ö. Köpeczi zürichi társaihoz irt levelét, Amsterdam 1676 nov. 4.) s innen egyenesen Amsterdamba mentek, tehát az említett holland egyházak nagy részét csak hatan járták be. Köpeczi imént idézett levelében tényleg csak a még közösen bejárhatott Utrecht, Leiden, Hága és Amsterdamt említi. Amsterdamban maradtak legtovább, t. i. kb. október 6–7-től november 3–4-ig. (V. ö. az idézett jegyzőkönyveket.) Nov. 7-én már Rotterdamban vannak (v. ö. Köpeczi lev. Heideggerhez, Rotterdam 1676 nov. 9.) és innen indultak pár nap múlva tovább Angliába. — ² A hágai dep. koll. jkv. 1677 márc. 17. — ³ Közölve *Knuttel* i. m. V. köt. 186–7. l. — ⁴ Delft 1677 jul. 13. skk. 10. §. *Knuttel* i. m. V. k. 186–7. l. — ⁵ Hoorn 1677 aug. 10. skk. 7. §. ⁶ Utrecht 1677 szept. 11–15. 39. §. — ⁷ Deventer 1677 jun. 19–22. 8. §. — ⁸ Arnhem 1677 aug. 21. skk. 45. §.

nem nevezett társa is visszatér, mert november 6—16-án már Utrechtből tudósítja sorsáról és patrisztikai tanulmányairól Heideggert. Megemlíti, hogy már Jablonczai is visszaérkezett és mindennap várják a még Angliában levő három társukat.¹ Egyidejűleg kifejezést ad ama szándékának, hogy a jövő (1678.) év márciusában hazaindulnak. Ez az elhatározás jele annak, hogy a politikai, mint az egyházi intervenció kedvező eredményére immár nem számítanak és nem törődve reverzálisaikkal, inkább otthon bizonytalanságban, mint tovább idegenben élni kívánnak. Minden valószínűség szerint 1678 tavaszán el is hagyták Németalföldet² Jablonczai és Köpeczi kivételével, akik 1678 március 23., illetőleg május 7-én Leidenbe beiratkoztak.³ Körülbelül ezidőtájt jelenhetett meg Hollandiában „Apológiá“-juk a mellékelt utolsó kiadvánnyal egyetemben.⁴

A zsinatok és a deputátusok a szokott automikus módszer szerint, mely az előző évi határozatokat azok eredményeit illetőleg még egyszer áttekinti, 1678 folyamán is tovább

¹ Otrókócsi lev. Heideggerhez, Utrecht 1677 nov. 16. (Thury-féle kéziratok.) E levélben van szó a Dániába ment társaikról, Steller és Niklécziről is. — ² Ezt következtetni lehet abból, hogy az Apologia Ministrorum etc. (Régi Magyar Könyvtár III. 2938. sz.) már Leusden adja ki, (*Lampe—Ember*, i. m. 486.) továbbá, hogy Otrókócsi imént említett levele Hollandiából búcsúüdvözlés volt, valamint, hogy Harsányi azt írja 1678 máj. 3-án Heideggernek, hogy Hollandiába ment társaikat mindennap várják (Nikléczi kivételével, ki Dániából úgy látszik azonnal hazaindult). (Prot. Szemle 1910 112—13. l.) Hollandiában is nyomuk vész ez idő után. Amit Rác állít, (A pozsonyi vértörvényszék áldozatai, 2. kiad. II. köt. 105. l.) hogy Köpeczi Balázs 1677 januárjában hazulról levelet írt Genfbe, képtelenség, mert ez időtájt ő egész biztosan Angliában volt, hol Westhovius is találkozott vele. L. ennek levelét a Zürichben időző magyar lelkészekhez. (Hekelenge 1677 márc. 15. Thury-féle kéziratok.) — ³ Album Studiosorum Acad. Lugd. Bat. (Hága 1875.) col. 620., 622. Hacsak e beiratkozás nem a vámmentes podgyászszállítás érdekében történt, mely joggal a leideni főisk. diákjai élhettek. Mindenesetre feltűnő, hogy mindkettő hamarosan visszatért a hazába. V. ö. azt a továbbiakban idézett 1679 folyamán kelt levelet, melyben a gályarabok közlik, hogy gyülekezeteiket egy kivételével valamennyien visszanyerték. — ⁴ Ezt az Apológiát részben közölte *Leydecker Melchior* leideni tanár, *Hornius G. Historia Ecclesiastica... Continuatio*. (Leiden 1687.) p. 124—146. Bár előttem az előbb idézett

dolgoztak. Most első ízben a dél-hollandi kiküldött közlései alapján *Groningenben*¹ is szőnyegre kerül az ügy, mire elhatározzák, hogy a magyar egyházakért való imát a klasszisok javasolni fogják. Ugy az *észak*-,² mint a *dél-hollandi* zsinaton³ a deputátusok jelentése után azok figyelmébe ajánlják „ezt illetőleg minden jelenségre ügyelni“, míg Dél-Holland még a Frieslandba induló zsinati képviselőit is megbizsa, hogy ott az ügyet tárgyalás alá venni javasolja, mert ezt már ott két év óta nem tárgyalták. *Overijssel*⁴ és *Utrecht*⁵ ismét ajánlja a klasszisoknak a magyar egyházak érdekében a nyilvános imák folytatását. A határozatok tehát mindjobbán egyöntetűvé válnak: vigyázás, imádkozás, az intervenció szokott folytatása a jelszó.

2. A hágai deputátusok, bár a gályarabok újabb kérését nem tesznek, mi érthető is, mert már ekkor Magyarországon vannak, újból meglátogatják Fagelt, ki őket módszerének egy újabb fordulatával Van Beverningk-hez utasítja. Ekkor teszi Van Beverningk az említett meglepetésszerű közléseket s hangoztatja, hogy a császárnál addig semmit sem lehet tenni, míg a lázadás gyanuját róluk le nem veszik, mely kijelentés a nyugalmat teljesen felfordítja. Alapjában véve nem is csodálható azután, hogy a deputátusok az első benyomás hatása alatt mindössze azt határozták, hogy „igyekeznek megtudni,

Apologia Ministrorum (R. M. K. II. 1400. III. 2930.) tartalmilag nem ismeretes, kifejezem azt a gyanumat, hogy a kettő ugyanaz, mely esetben *Bethlen Miklós* állítólagos szerzősége nem csupán ez okból esik el. Leydecker e sorokkal vezeti be amazt: At forte operae pretium erit audire fratres Hungaros de suis afflictionibus conquerentes, ea, quam ediderunt Apologia, et Judicio Tribunalis Posoniensis opposuerunt, vagyis majdnem szószerint idézi a Bethlennek tulajdonított munka címét. A hágai dep. jkv. 1679 márc. 8–11. is azt mondja, hogy a magyar lelkészek egy terjedelmes „Apológiát“ adtak ki. Sajnos, a *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* (Hága 1917). Új folyam, 14. köt. 78. lapján még hitelt adtam Szabó Károly s utána mások véleményének.

¹ Appingedam 1678 ápr. 29. skk. 63. §. — ² Enkhuyzen 1678 aug. 1. skk. 7. §. — ³ Leiden 1678 júl. 11–23. 5. §. Knuttel i. m. V. k. 234. l. — ⁴ Kampen 1678 jun. 4–7. 8 §. — ⁵ Utrecht 1678 szept. 10–19. 42. §.

vajjon a magyar lelkészek közül néhányan az országban vannak-e még s ha igen, úgy őket erről tudósítják¹. Nem kisebb dologról volt szó, mint arról, hogy a holland egyházak, zsinatok, deputátusok stb. *politikai lázadókat* támogattak. Csoda-e, hogy a jóigyekezetű, de a többször említett tájékoztatlanságban szenvedő deputátusok az első pillanatban meghökkentek.

A ravasz Fagel azonban ezzel az afférral elérte célját, mert a deputátusok megelégedtek azzal, hogy egy újabb konferencián² maga Fagel közölte velük, hogy Van Beverningk előtt a Hamel Bruyninx-féle emlékiratról említést tett s annak azt kezébe is adná, *ha ezzel valamilyen, a gályarabok ügyére hasznos dolgot művelne*, mire a deputátusok is közölték vele, hogy tudomásuk szerint a gályarabok maguk is adtak ki egy Apológiát. Ezzel a sakkhuzással nevezetesen nemcsak azt érte el Fagel, hogy a deputátusok többet őt intervencióra kérni nem merték, hanem azt is, hogy az intervenció elodázásának vádját az egyházi körök előtt diplomata „finomsággal“ Van Beverningk vállaira tolt.

A zsinatok összeülésének idejére a Van Beverningk-féle affér hullámai szerencsésen elsimultak s inkább a gályarabok sorsa feletti *keserűség*, mint az irántuk való bizalmatlanság vert gyökeret. Ettől eltekintve az Urban vetett bizalom, mely imákban talál kifejezést, hatja át a határozatokat. *Friesland*³ a dél-hollandi zsinati követ, valamint ennek észak-hollandi és groningeni kartársainak javaslatára a magyar egyházakért való nyilvános imákat határozza. *Groningenben*⁴ Altíng egyetemi tanár közli, hogy levélben hirt kapott, hogy a magyar lelkészek közül néhányan gyülekezeteiket visszanyerték, de a zsinat — a jövődő bizonytalan lévén — a nyilvános imákat továbbra is elrendeli. *Overijssel* ez évben már nem vesz határozatot, míg *Észak*-⁵ és *Dél-Hollandot*⁶ a Van Beverningk-ügy foglalkoztatja. Arra a valószínűleg Groningenből

¹ A hágai dep. koll. jkv. 1678 nov. 9–11. — ² A hágai dep. koll. jkv. 1679 márc. 11. — ³ Franeke 1679 jun. 17. skk. 11. §. — ⁴ Groningen 1679 máj. 5. skk. 43 §. — ⁵ Edam 1679 aug. 1. skk. 8. §. — ⁶ Gouda 1679 jul. 11–21. 6. §. Knuttel i. m. V. k. 279–80. 1.

eredő hirre, hogy a lelkészek gyülekezeteiket visszanyerték, megbizta Dél-Holland a deputátusokat, hogy az ügy szem-meltartása mellett különösen a magyar lelkészek jelen állapotáról igyekezzenek hirt szerezni. Az *utrecht*-n¹ is közli az észak-hollandi követ az elterjedt híreket s itt is a közimák folytatását határozzák.

A hágai deputátus kollégium szeptemberi ülésén² Van der Lee, leideni lelkész magára vállalja, hogy a magyar lelkészek sorsa iránt Wittichius tanárnál érdeklődni fog, de pár hónapra rá közli,³ hogy az sem tud semmi biztosat róluk, Leidenbe azonban magyar diákokat várnak s remélik, hogy azok hoznak valami hirt. 1680 tavaszán is kénytelen azonban jelenteni, hogy eredmény még mindig nincs.⁴

Míg a deputátusok jelentésük alkalmával az 1680. évi *dél-hollandi* zsinaton⁵ még a mult évi hírekre vannak utalva s a zsinat megbízásukat meghosszabbítja, néhány hónappal később az *észak-hollandi* zsinathoz⁶ már maguktól a gályaraboktól érkeznek levelek, melyben azok közlik, hogy egy társuk kivételével gyülekezeteiket valamennyien visszanyerték, de biznak, hogy ez az ügy is rendbe jön. Észak-Holland erre az ügyet befejezettnek tekinti, csak a magyar egyházakért való ima folytatását ajánlja. *Friesland*, hol ez az augusztusi hír még nem volt ismeretes, de az észak-hollandi követ biztosítja őket a kitartó ima következtében a magyar egyházak sorsának javulásáról, szintén a közimák folytatása mellett foglalnak állást. Hasonlóképpen nyilatkozik *Groningen*⁷ is, míg *Utrecht*,⁸ hová az észak-hollandi követ viszi meg a jelentést, elrendeli, hogy az eddigi könyörgések helyébe *hálaadó* imák lépjenek.

A következő (1681.) évben márcsak *Friesland*, *Groningen* és *Dél-Holland* zsinatai foglalkoznak az üggyel. *Friesland*,⁹

¹ Utrecht 1679 szept. 9. skk. 49. §. — ² A hágai dep. koll. jkv 1679 szept. 6—7. — ³ U. az 1679 dec. 6—8. — ⁴ U. az 1680 márc. 20—22. — ⁵ Rotterdam 1680 jul. 9—19. 5. §. Knuttel i. m. V. k. 314. l. — ⁶ Alkmaar 1680 aug. 5—15. 8. §. — Harlingen 1680 jun. 8. skk. 6. §. — ⁷ Groningen 1680 máj. 10. skk. 38. §. — ⁸ Utrecht 1680 szept. 7. skk. 31. §. Itt érdemes megjegyezni, hogy a gályarabok melegsivűi utrecht pártfogója, Burman tanár 1679 nov. 12-én elhunyt. — ⁹ Dokkum 1681 máj. 31. skk. 3. §.

hol az észak-hollandi követ csak azt jelenti, hogy a magyar egyházak ügye javult „imádkozás és más úton módon“ a dolog napirenden tartását, míg *Dél-Holland*¹ az észak-hollandi követ jelentésére a napirendről levételt határozza, de hálaadó imákat rendel. *Groningen*² a hír tudomásul vétele mellett, különösen az imák folytatása mellett foglal állást. A következő (1682.) évben már csak *Groningen*³ tartja az ügyet napirenden, mely alkalommal úgy az észak-, mint a dél-hollandi zsinati követ jelenti, hogy náluk már csak hálaadó könyörgéseket tartanak. Az újabban kitört magyar vallásüldözés, melyről úgy látszik csak Groningen kapott hírt, ezt a zsinatot még 1683-ban is arra kényszeríti, hogy mivel a magyar egyházak sorsa „minden jel szerint sokkal szomorúbb, mint valaha volt“, sőt Jézus Krisztus egyházát az egész világon (Franciaország) üldözni kezdik, elrendelik, hogy a lelkészek „Jeruzsálem békéjéért és Sion javáért“ az imádkozásban minden erejükkel kitartsanak.⁴ Egy évvel később (1684) ugyanez a zsinat megállapítja, hogy a szenvedő egyházakért, különösen a magyarokért való imádság, mivel ez utóbbiakat „mértéken felül üldözik és elnyomják“, ebben a tartományban szokásban van, abban kitartani szükséges.⁵ Ezzel az évvel azután Groningenben is elnémulnak a zsinati jegyzőkönyvek, mint ahogy a többi zsinatok már 1680 vagy 1681-ben elnémultak.

Ujból áttekintve a holland egyházak intervencióját, különösen az ragadja meg a figyelmet, hogy az a politikai intervencióval nem halad párhuzamosan, ami meg is érthető. Mig az egyházi intervenció *munkaterülete* a holland állam, addig a politikai a bécsi kormánykörök. Azonkívül a politikai intervenció *munkája* főleg Hamel Bruyninx működésétől függött, annál is inkább, mert a kezdeményezés is tulajdonképpen tőle indult ki. Az egyháznak ez okból a holland kormányköröknél nem is lehetett többet elérni, mint a *fele-*

¹ Gorinchem 1681 jul. 8—18. 5. §. Knuttel i. m. V. k. 356—7. l.
— ² Appingedam 1861 máj. 2. skk. 35. §. — ³ Groningen 1682 ápr. 24. skk. 35. §. — ⁴ Appingedam 1683 ápr. 30. skk. 35. §. — ⁵ Groningen 1684 ápr. 28. 25. §.

lősségérzetet ébren tartani. A két különböző jellegű intervenció lefolyása nem lehet párhuzamos továbbá annak meggondolása alapján, hogy a két tényező, az egyház és az állam viszonya *már*, vagy ha úgy tetszik, *még* mindig konszolidált, mert az állam nem kételkedik az egyháznak tőle segítséget kérő jogában. Mig a politikai intervenciónál Hamel Bruyninxnek egyik feladata a jogalap igazolása, addig erre itt nem volt szükség. A kalvini theokrácia gondolatán alapult az államnak a lex evangelii iránt való kötelessége s ehhez képest a lelkészek véleményének és kérésének meghallgatása,¹ mint ahogy a hágai deputátus kollégium minden gyűlése előtt tárgyalt is Fagellel az államot is érintő egyházi ügyekben.

Továbbá az egyház, mivel előtte az ügy igazságossága szilárdan állott s ennek következtében a tett lépések igazolására a kellő valláserkölcsi jogalappal rendelkezett, azonkívül a politikai testületek iránt bizalommal viseltetett, az állami tényezőknél az intervenció munkájának folytatása mellett jó ideig zavartalanul megmaradhatott. Az állam azonban, mint más szempontokkal *is* rendelkező szervezet, az esetenként fellépő *egyéb* tényezők hatásával is kénytelen volt számolni. Ezért más, úgyszólván eleitől fogva, az egyházi intervenció jellege s ezért nincsenek arra hatással a politikai intervenciót időnkint *kényszerűségből* uraló elemek.

Az egyházi intervenció imént jelzett jogából világosan következik az is, hogy annak munkaterülete az állam lévén, illetőleg az államot képviselő politikai testületek, annak megfelelően az eljárás is szorosan hivatalos. Burman, mint magánember, tetszése szerint irhatott annak, akinek akart, kérhette meg az ügy érdekében Ruyscht, az utrechti rendi gyűlés e kiváló tagját, a politikai testületek gyűlésein csak az egyház hivatalos megkeresésére hoznak határozatokat.

A két theokratikus tényező eme viszonyából megérthető az is, hogy az intervenció *célja*, a magyar gályarab-lelkészek gyülekezeteikbe visszahelyezése, általában a holland állam

¹ *Rieker K. Grundsätze reformierter Kirchenverfassung* (Leipzig, 1899.) 177. és 184. l.

részéről az üldözött magyar egyházak ügyének támogatása csak addig maradhatott érintetlen, ameddig az ügy szükséges és igaz volta, annak a lex evangeliivel való összhangja *mindkét fél* előtt szilárdan állott. Ennek a tételnek igazolására szükséges az egyházi intervenció főbb szempontjait elemezni.

Az itt tárgyalt időszakon belül egyetlen egyházi közösség sem vonta kétségbe, hogy Magyarországon vallásüldözés van és a Van Beverningk afférig abban sem kételkedtek, hogy a gályarabok tényleg ennek áldozatai. Annál feltűnőbb körülmény ez, mert a zsinatok szervezetének ismerete alapján nem lehetne csodálkozni azon, ha valamely, a központtól távoleső zsinatot a kérdés egyáltalán nem érdekelne. Bármilyen fontosnak tartjuk is az egyházi testületek automatikus munkamódszerét, a tartományi deputátusok félhivatalos évenkénti összejövetelét Hágába, tény az, hogy az 1678-iki hágai deputátusok azt a vádat, hogy a gályarabok politikai lázadók, Van Beverningk-től hallották először, valamint az „Apologia“-t is csak az affér *után* ismerték meg, a Van Poot-féle „Kort en waaragtig verhaal“-ról pedig Westhovius egy levelétől eltekintve,¹ az egykorú forrásokban sehol nincs szó. Ha Németalföld egyik első politikusa nem volt tisztában a kérdéssel, holott ez kötelessége lett volna, hogyan kívánhatnók ezt egy egyszerű falusi paptól? Ez a tájékozatlanság azután az oka annak, hogy a különböző testületek egyszer külön a gályarabok, másszor külön a magyar egyházak, olykor pedig mindkettő érdekében kívánnak interveniálni egészen 1676 nyaráig, mikor azután a gályarabok megérkezése és Angliába távozása után az intervenció kizárólag a hágai deputátus kollégium kezében összpontosul. Ettől az időponttól kezdve a gályarabok restitúciója a Fagellal való tárgyalás középpontja, míg a periferiakon levő zsinatok előtt még mindkét szempont külön, vagy együttesen érvényesül.

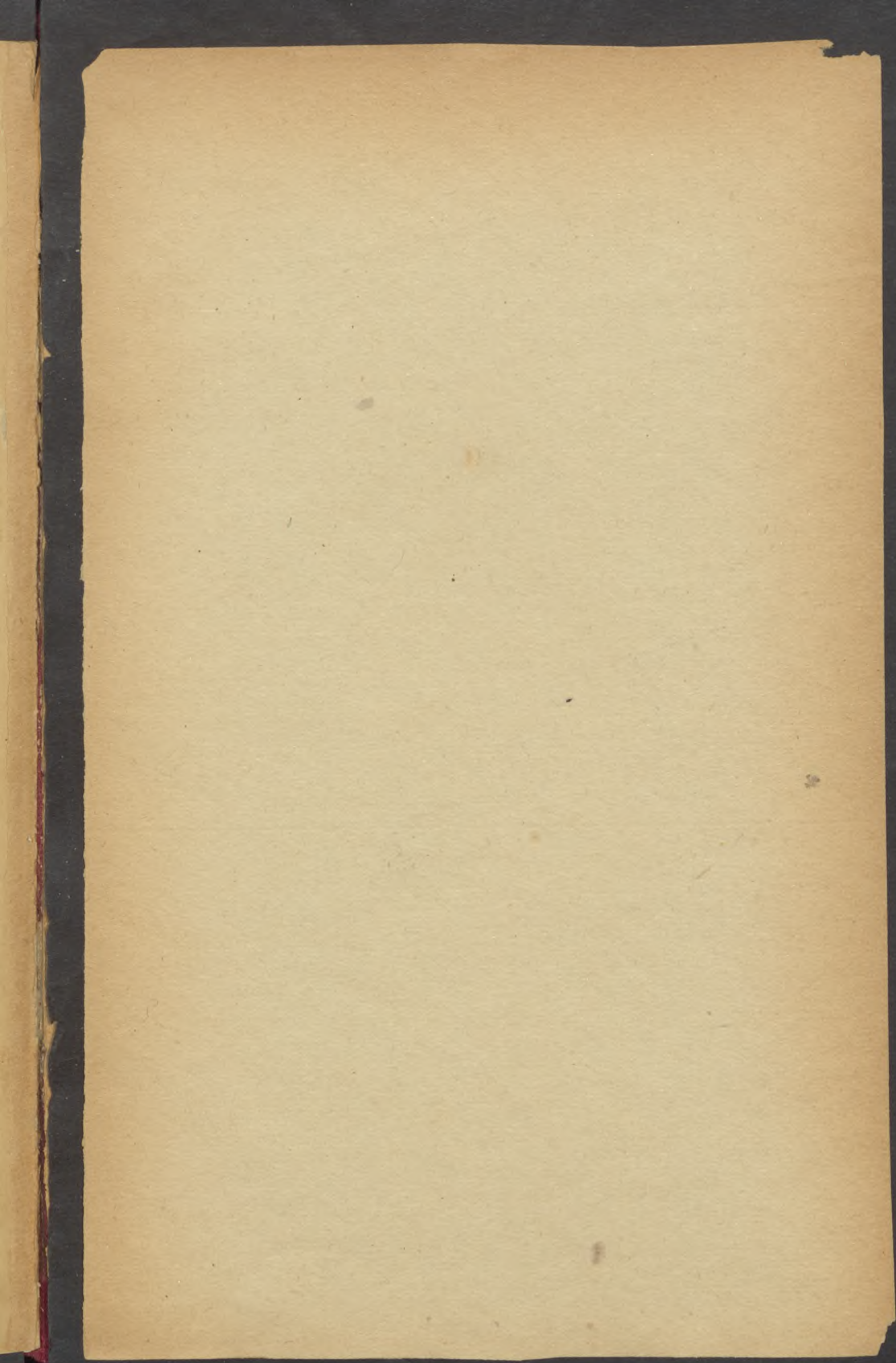
Ugyanezen tájékozatlanságból magyarázható meg az is, hogy a Van Beverningk afférig, vagyis mindaddig, míg a

¹ Westhovius levele a Zürichben tartózkodó magyar lelkészekhez. Hekelenge 1677 márc. 15. (Thury-féle kéziratok.)

politikai bűnösség kérdése fel nem merül, az egyházi körök bizalma a gályarabok iránt feltétlenül szilárdan állott. Amikor Van Beverningk a deputátusokra nézve leleplezésszerű „ujdonság”-gal hozakodik elő s ehhez az a meglepő felfedezés járul, hogy a kérdéses lelkészek sehol sem találhatók, sem, az Alting-féle bizonytalan hirt leszámítva, róluk semmit nem hallani, akkor is *csak az intervenció politikai eszközének keresése, de nem a rendelkezésre álló egyházi eszköznek (a magyar egyházakért való imádság) alkalmazása szűnik meg.*

Mig tehát az egyházi intervenció két (politikai és egyházi) eszközzel dolgozott, elkövette azt a nagy diplomáciai hibát, hogy, legalább 1676 után, a politikai eszközt *csak* a gályarabok, de nem a tényleg elnyomott magyar egyházak érdekében vette igénybe. Mi sem volt könnyebb Fagelnek, kinek ügylátszik kellemetlen lett volna tehetetlenségének bevallása, mint Van Beverningk-kel mondatni el egy régi történetet, miben maga hitt legkevésbé, de amiről sejtette, hogy a diplomáciai hiba folytán célját eléri. E szépséghiba dacára is az egyházi intervenció sokkal inkább lezárt fejezet a holland történelemben, mint a politikai intervenció, mely a maga helyén csak töredék. Mintha megéreztte volna ezt Fagel is, ki e korszak után következő évtizedekben, míg az egyház hallgatott, kettőzött eréllyel tette politikája egyik alkatrészévé a magyar egyház sorsát.

45, 60, 61.

1890-47

1910. 112-13.

